

Før... og like etter frigjøringen

Okkupasjons- og fredsminner fra Vennesla og Øvrebo

Forsidebildet:

Like før fredsjubelen slippes løs for alvor

Trolig er dette et av de første bildene som er tatt i Vennesla i forbindelse med frigjøringen. Den feststemte ungeflokk er samlet ved jernbaneundergangen på Tjovmonen den 7. mai 1945. Med viftende flagg og glade smil ses fra venstre: Torbjørg Engh, Berit Tønnessen, Solfrid Bakken, Sigfrid Ravnevand, Turid Johansen, Randi Svensson, Gerd Foss, Signe Grundetjern, Kåre R. Abrahamsen, Berit Andersen, Brita Svensson, Magne Jensen, Edith Johansen, Jan Kjærstad, Odd Arstad og Elsie Magnussen.

Foto: Trygve Tønnessen.

Før... og like etter frigjøringen

Utgitt av
Vennesla Historielag og Øvrebø Historielag
Mai 1995

© Copyright Vennesla Historielag og Øvrebø Historielag

Fotosats, paste-up: Scan Profil A/S, 4700 Vennesla

Trykt hos Nye Sørtrykk A/S på 100 gr. Miljøpapir fra Hunsfos Fabrikker.

INNHold:

Forord	6
Frigjøringsjubileum Av ordfører John Edvard Olsen.....	7
Fra krig - til fred Av Tonny Dyngvold Monen.....	8
Krigen slik jeg opplevde den Av Øyvind G. Føreland	10
Er vi den siste generasjon i en gammel verden... eller den første i en ny Av Øystein Rostad Woxeng	19
Maten er halve føa Litt om det daglige strev på Hunsfos.....	27
Litt om dagliglivet og matauk på "Kampen" Av Olaf Ingebretsen	32
Minner fra okkupasjonstiden og fredsdagene Av Jørdis Hodnemyr	44
Betraktninger om krig og fred	48
Jakt og fangst under krigen Av Olav K. Eivindson.....	53
Fredsminner fra Øvrebø Av Lars Asbjørn Ilebekk	62
Fred, frihet – men ingen heimreise Av Magne Ivar Rokoengen	68
Fredsfest på Nordhagen Av Bjarne Håberg	70
Russerne i Vennesla Av Magne Øvland	72
Rømte russiske krigsfanger i Øvrebø Av Bjarne Håberg.....	75
Spennende dager og timer omkring frigjøringen Av Jørgen Aas	78
Barneminner om krig og fred Av Odd Arild Nordli	91
På hjemmebane –men bak fiendens linjer Av Olaf Ingebretsen	95
Leirliv og fred på Grini Av Lars Asbjørn Ilebekk	104
Fra dødens forgård til frihet og fred Av Olaf Ingebretsen.....	111
D/S Westfalens dramatiske forlis Av Olaf Ingebretsen	142
Tegninger av Andor Renstrøm og Sigurd Gunderen	

Forord

Det er 50 år siden fredsvåren 1945, og dette er sannsynligvis den største begivenheten i vårt århundre. Både nasjonalt og lokalt skal jubileet markeres med forskjellige arrangementer. Historielagene i Vennesla og Øvrebø ønsker på sin måte å være med og markere jubileet og lagene ble enige om å gi ut et felles årsskrift. Vinteren 1995 ble det opprettet en redaksjonskomite som har bestått av Bjarne Håberg og Magne Ivar Rokoengen fra Øvrebø og Nils Jan Bakken og Olaf Ingebretsen fra Vennesla.

Komiteen ble enige om at skriftet skulle omfatte både fredsdagene og de fem okkupasjonsårene. Artiklene skulle bygges over muntlig materiale fra bygdefolk, men dersom det var nødvendig skulle det suppleres med relevant skriftlig materiale.

Det har også vært et mål å få en variert sammensetning når det gjelder emnevalg. Artiklene spenner derfor fra det mer hverdagslige til de mer dramatiske sider av livet under krigen, og dekker hele okkupasjonsperioden fra krigsutbruddet til tiden umiddelbart etter fredsdagen 8. mai 1945. Vi håper at vi har lyktes i så måte.

De som er intervjuet har utvist stor tålmodighet og forståelse, og redaksjonskomiteen vil benytte anledningen til å takke alle for velviljen. Vi vil også takke dem som har bistått oss med skrivingen. Til slutt vil vi takke de som har bidratt økonomisk slik at det har vært mulig å gi ut dette skriftet.

Vennesla i mai 1995

Olaf Ingebretsen
Redaktør

Frigjøringsjubileum

Det er viktig å se tilbake og ikke glemme det som engang var.

Dette jubileumsskriftet, som gis ut av Vennesla historielag og Øvrebø historielag i fellesskap, tar på en fin måte fram glimt fra vår kommune om livet i bygda under okkupasjonen. Her er skildringer fra et dagligliv preget av nød og trengsel, men og med glimt av humor og håp. Her er sterke fortellinger om livet i tyske konsentrasjonsleirer som venndøler opplevde.

Jeg håper at denne viktige del av vår lokalhistorie som nå blir trykt, blir formidlet til barn og unge som kan lære av historien.

Men disse dagene i mai 1995 skal først og fremst markere gleden som eksploderte i maidagene 1945 over igjen å få leve i et fritt land, da ordene fra fedrelandsangen "så vi vant vår rett" ble en realitet.

Vi gjør det og i takknemlighet overfor alle dem som kjempet i de tunge krigsåra mot okkupasjonsmakt, nød og missmot, og vi feirer dette jubileet i håp om at historien lærer oss at dette ikke må skje igjen.

John Edv. Olsen
ordfører

Fra krig - til fred

En tidlig aprildag - ved morgengry,
det som vi fryktet var hendt-
tunge konondrønn lød fra vår by,
det ble gjennom radio kjent:
All motstand opphører - det ble kommandert,
den tyske Wermacht har talt.
Vårt land var i ferd med å bli okkupert,
forvirring det ble over alt.

Det steg i vårt sinn en ukjent frykt,
men også sinne og hat,
vi hadde det her så rolig og trygt -
nå marsjerte her fremmed soldat.
Snart alle radioer ble inndratt,
vi foret ble med løgn,
bak svarte blendingsgardiner vi satt
i lange, urolige døgn.

Men motstandsbevegelsen vokste frem,
de arbeidet stille - og skjult,
fra kjeller og kott i flere hjem -
fra London ble nyheter fulgt.
Og sambygdinger til leirer ble sendt -
og noen livet sitt gav,
nå bautaen minner om det som har hendt,
De fikk navn der, men ingen grav.

Det ble fort rasjonering og mangel på alt,
vårt krisemel strakk ikke til,
poteter og kålrot stod sentralt,
og i tran vi stekte vår sild.

Uendelig lenge i kø vi sto
for å få oss ett strømpepar,
og fottøyet vårt var fiskeskinnsko
som såler av trebunner har.

Vi måtte ha passet med overalt,
på kommando det vistes frem,
å glemme det kunne bli fatalt -
da fikk vi nok ikke gå hjem.
Vår frihet var røvet, vi lengtet og led -
fem lange år var gått hen,
men håpet vi aldri mistet - om fred
og frihet i landet igjen.

Så randt det en vårdag med fredens sus -
en maidag var krigen slutt,
og hele vår bygd var ett jubelbrus,
og flaggene foldet seg ut.
Vi marsjerte fra Kvivollen - sang og lo,
tenk nå hadde vi endelig fred,
ved kirka i høytid og glede vi sto -
og russiske fanger var med.

Men tidene skifter - og årene går -
hele 50 - fra landet ble fritt.
Men minner fra dengang i bygda vår
er kommende slekter gitt.
Det største i livet er hverken gods eller gull -
ei heller ære og makt,
men frihet - og freden så underfull.
Vi om bygda og landet står vakt.

Tonny Dyngvold Monen

Krigen slik jeg opplevet den

Av Øyvind G. Føreland

– Jeg vokste opp på Mølla, en liten gård like ved Langevann i Øvre-bø, forteller Anders Robstad. I begynnelsen av 1900-tallet lå det en liten mølle her, derfor ble plassen kalt Mølla. Det året krigen brøt ut fylte jeg 16 år, så jeg husker godt det som hendte både under krigsutbruddet og i de fem årene som fulgte.

Tidlig om morgenen den 9. april fikk vi telefon fra noen av vår familie som var bosatt i Kristiansand. Tyskerne var i ferd med å trenge inn i havneområdet. Byen var utsatt og grytidlig på morgenen var det falt flere granater i tettbebyggelsen. Slik det utviklet seg nå, ville de se å komme seg ut av byen så fort som mulig. Spørsmålet var om de kunne komme oppover til oss. De var naturligvis velkomne – det skulle bare mangle!

Problemet var å komme seg ut av byen. I de første morgentimene var situasjonen temmelig kaotisk. De måtte ta seg fram best de kunne. Noen kom med biler, andre reiste med toget til Røyknes. Der ble de hentet med hest og slede. Snart var huset fylt opp av mer eller mindre sjokkerte slektninger. Ut over formiddagen fikk vi stadig meldinger om hvordan det utviklet seg i byen. Det hørtes forferdelig ut. Tyskerne skjøt fortsatt mot byen, men nå var ildgivningen særlig rettet mot festningen på Odderøya. Befolkningen i Kristiansand rømte byen, og vi lærte oss et nytt ord - et begrep - evakuere.

Trafikken økte på ut over dagen. Det var stadig fullastede biler å se, men enkelte måtte ta seg fram til fots. Det de hadde samlet sammen i farten bar de med seg. Det var stor trafikk på Setesdalsbanen. Noen gikk av på Røyknes eller Kile, men andre fortsatte videre oppover dalen. Jeg husker vi var flere ganger til Røyknes og hentet folk. De nyankomne fikk vi plassert hos venner og kjente i bygda. Det ble ganske fullt etter hvert. Alle hadde et og annet å fortelle om krigshandlingene. Ingen hadde full oversikt naturligvis, så det var nok en del løse rykter i omløp, men vi fikk bl.a. rede på at Domkirken hadde fått en fulltreffer. Kirkespiret var falt ned. Det viste seg senere at opplys-

Mølla ved Langevann slik det så ut i 1950-åra.

ningen var korrekt. Ut over hele formiddagen kunne vi høre flydur og kanontorden i det fjerne. De fleste av de som evakuerte, reiste tilbake til byen i løpet av sommeren, men en tante og onkel ble værende helt til høsten. Etter at de hadde reist, fortsatte livet omtrent som før. Forholdene stabiliserte seg.

Gimlemoen blir evakuert

Et par dager senere kom de norske styrkene opp dalen. Det var soldater fra Gimlemoen som var på vei til Evje. De hadde bare noen få kjøretøyer, så de fleste kom gående. Jeg husker spesielt en dag med stor trafikk. Hele dagen var veien full av militære mannskaper. Noen stoppet her på Mølla for å raste. Like etter at de hadde slått seg ned, kom et tysk fly. Noen av soldatene begynte å skyte på flyet med Kragriflene sine, men dette ble det ganske raskt satt en stopper for - selvsagt! Jeg husker det ble opplyst at flyet var på vei for å bombe

Evjemoen. Etter at soldatene kom til Evjemoen, ble de dimittert og sendt hjem. For dem ble krigen av kort varighet.

Tyskerne kommer

Etter at kamphandlingene var slutt, kom tyskerne. De aller første vi fikk se her på Mølla, kom på motorsykel. De stoppet, pratet og ville spandere sigaretter på oss. Det hele virket svært gemyttlig og fredelig. Noen få dager senere kom de første tyske hæravdelingene. De var på vei mot Evjemoen. Etter at forholdene hadde stabilisert seg, økte tyskertrafikken. Til å begynne med kom de i biler, men senere dominerte hestene. Det var svære vogner med 2 eller 4 hester foran. De fraktet soldater, kanoner og annet krigsmateriell. Det var mye fyll å se blant disse mannskapene. Vi var redd dem, og forsøkte å unngå kontakt.

Tyskerne banket på om nettene

Veien gikk rett gjennom gårdstunet vårt. Senere i okkupasjonstiden hendte det ofte at tyskerne banket på om natten. De ville låne telefonen vår. Vi syntes det var uhyggelig å bli vekket på denne måten. En natt dundret det på døra. Da vi åpnet kom det tre berusede tyskere inn. De hadde med seg et svært beist av en hund. Jeg tror det var en dobermann. Denne hunderasen var absolutt ikke å spøke med, hadde vi hørt. Tyskerne trampet rundt i stua en stund før de dro igjen. Vi fikk aldri greie på hvorfor de var kommet. Det var en opprivende opplevelse, og vi pustet lettet ut etter at de var dratt sin vei.

Den vanlige tyske soldat hadde vi ingen problemer med. Verre var det med Gestapo. Det hendte det var rassia og kontroller, særlig i forbindelse med arrestasjoner. I den siste delen av krigen var det flere her i bygda som ble arrestert.

Mat og rasjonering

I de første krigsårene var matsituasjonen forholdsvis bra. Senere omkring 1942/43 ble det atskillig verre. Det ble mangel på mat flere

steder. Særlig ille ble det i byene, jeg tror det var mange som sultet. Brødmjølet som ble solgt i forretningene var elendig. Det gikk nesten ikke an å bake brød av det. Det ble dyrket noe korn. På Hægeland var det mølle, men vi måtte ha anvisning for å få malt det. Mølleren, Olav Larsen Hægeland, var svært grei å ha med å gjøre. Dersom anvisningen ikke stemte med kvantumet vi ville male, ble det aldri noen problemer. Alt kornet ble malt, ferdig med det! Når vi fikk blandet dette med kjøpemjølet, ble det atskillig bedre.

Byfolk og byttehandel

Jeg husker vi hadde god kontakt med en malermester i Kristiansand. Han hadde et stort lager av linolje. Det ble etablert en slags byttesentral. De som ønsket å bytte matvarer mot linolje, leverte varene inn hos oss. Om natten kom han opp fra byen med linoljen, og returnerte med matvarene. Varene leverte han videre til de som hadde bestilt. Transporten gikk greit, han hadde både bil og kjøretillatelse. Etter som krigen skred fram fikk vi stadig oftere besøk av folk som ville handle matvarer. Det var vondt å høre hvordan mange led. Det var mange som reiste hjem med både egg og smør i sekken. Dette var gangbar vare som kunne byttes i andre ting de trengte, for eksempel tobakk. Senere ble det populært å dyrke tobakk selv. Plantene fikk vi kjøpt på gartneriene. Tobakksplantene kunne bli svært høye, opp til 1,5 m. Etter innhøstningen ble plantene hengt opp til tørk. Siden ble de levert til Asbjørnsens Tobakksfabrikk i Kristiansand, og etter en tid fikk vi ferdig esketobakk tilbake. Her ble det dyrket to typer tobakk. Den ene kaltes Virginia og smakte ille, mens den andre typen, bondetobakken, nærmest kunne sammenlignes med rottegift.

Kontroller og andre tildragelser

Myndighetene så ikke med noen velvilje på byttehandelen. Det var rett og slett forbudt. Ofte ble det foretatt kontroll på veiene. Dersom noen hadde med seg varer som så ut til å være byttevarer, kunne det bli et fryktelig oppstyr. En dag fikk vi telefonbeskjed om at det var kon-

troll på Dalane. Vi ble bedt om å stoppe Åseralsruta. Heldigvis var den ikke passert. Da vi fikk stoppet bussen var den full av folk. Mange hadde med seg pakker og ryggsekker med varer de skulle til byen for å bytte. Alle la ned varene hos oss. De ble hentet senere. Hadde bussen blitt stoppet i kontrollen, må en regne med at varene var blitt beslaglagt, dessuten hadde de ganske sikkert fått påtale av politiet.

Jaktvåpen og radio

Helt i begynnelsen av krigen kom det påbud om å levere inn alle våpen. Jeg var med lensmann Olav Bjerland for å samle inn geværene. De ble lagret i en gammel smie hjemme hos ham på Reiersdal. I natens løp var det flere som "hentet" geværene sine. Gamlelensmannen fortsatte en tid etter krigsutbruddet, men senere ble han avløst av sønnen Trygve. De ble boende her på Reiersdal. Trygve Bjerland ble svært godt likt. Han var alltid beredt til å hjelpe folk som hadde fått problemer med tyskerne eller andre "myndigheter".

Radioen ble også ganske snart beslaglagt. Den måtte leveres inn. Radioene ble lagret i annen etasje på Reiersdals Bedehus. Det ble stusslig når den forsvant, folk likte det ikke. Jeg kjenner til at enkelte fikk låne nøkkelen til Bedehuset. De hentet radioen sin. Radiokassen måtte naturligvis bli stående. De la noe passe tungt i kassen for at ingen skulle oppdage "tyveriet". Det var bare å håpe på at kassen ikke ble åpnet. Det var ganske mange i Øvrebø som lyttet på sendingen fra London. Noen skrev ned nyhetene og leverte det til andre som ikke hadde radio. I tillegg sirkulerte det noen såkalte "undergrunnsaviser" med siste nytt fra London. "Undergrunnspressa" eksisterte under hele krigen.

De offisielle avisene var lite å stole på. Det var mest nazipropaganda. Resten av avisen var fylt opp med nøytralt lokalstoff. Nei, skulle vi få pålitelige nyheter måtte vi få dem gjennom sendingene fra London!

Ganske tidlig i krigen ble det innført passtvang. Alle som var fylt 16 år ble pålagt å anskaffe seg et såkalt grenseboerbevis. Det var lensmannen som utstedte beviset. Det var forsynt med bilde, opplysninger om bosted og andre personalia. Beviset gjaldt for et område som strak-

Grenzzone West
Grensezone Vest

Muster 1
Skjema 1

Grenzzonen- Bescheinigung Grenseboerbevis

Der Inhaber hat diese Bescheinigung
sich zu führen und sie alle
norwegischen Kontrollorgane
vorzulegen.
Innehaveren av dette bevis
på seg og på oppfordring
norske og tyske kontrollor

GRENZZONEN-BESCHEINIGUNG Grenzzone West GRENSEBOERBEVIS Grensezone Vest

Nr. 290

Polizeidirektor/Lensmann in
Politimesteren/Lensmannen i: Vennesla

Inhaber dieser Grenzzone-Bescheinigung,
Innehaveren av dette grenseboerbevis

Jørgine Greipsland geb. am 22/11 1886 in Vennesla

Beruf: Husmor Staatsangehörigkeit: Norsk

Yrke: Husmor Nasjonalitet: Norsk

hat seinen/ihren ständigen Wohnsitz in:

Kvarstein i Vennesla

Polizei/Lensmanns-Bezirk: Vennesla

Polizei/Lensmanns-distrikt: Vennesla

Diese Bescheinigung berechtigt zum Verkehr in folgenden Polizei-
bezirken der Grenzzone West:

Dette bevis gir innehaveren rett til å ferdes i følgende politi-
distrikter i Grensezone Vest:

Alle Grensezone Vest

Ort: Vennesla Lensmannskontor

Sted: Vennesla

Datum: 21/10 40

Datum: 21/10 40

Stempel

Stempel

Stempel

Stempel

Jørgine Greipsland

Eigenhändige Unterschrift
Egenhendig underskrift

Unterschrift des Polizeidirektors bzw.
Lensmanns
Politimesterens eller lensmannens
underskrift

Alle norske borgere som var fylt 16 år måtte ha grenseboerbevis. Dersom man kom i kontroll og ikke hadde det nødvendige papiret kunne det medføre problemer. "Passet" har tilhørt Jørgine Greipsland på Kvarstein i Vennesla

te seg noen mil fra bostedet. Skulle man utenfor dette området, måtte man ha særskilt tillatelse. Både titt og ofte var det kontroller både av tysk og norsk politi. Manglet man dette papiret kunne det føre til at man ble arrestert.

Skole og menighetsliv

Vi hørte til Robstad skole. Der var det skole under hele krigen. Det ble skiftet ut noen lærere, og en av dem ble arrestert høsten 1944. Jeg kan ikke huske at det kom noe nazipropaganda i skolen, og tyskerne holdt seg unna.

I bedehuset var det ofte møter, og det kom mye folk. Emissærene hadde ikke biler, så de bodde hos dem som hørte til bedehuset. Kirka fikk en del problemer fordi de nye "styresmaktene" blandet seg inn. De ville ha tingene på sin måte. Våren 1942 brøt prestene med Staten. De

ville ikke lenger motta lønn fra Staten. Fra den tiden var de avhengige av frivillige "gaver" for å greie seg.

Jakt, fiske og litt til

Selv om det var strengt forbudt å jakte, ble det skutt en del elg. Jeg husker spesielt en episode høsten -43. En kjenning av meg dukket opp hjemme hos oss. Han hadde skutt en elg og trengte hjelp. Vi salte opp hesten og hentet elgen, som lå ikke så langt unna. Elgen slaktet vi i en bu på gården. Største delen av kjøttet ble pakket i kasser, og sjåføren på Hægelandsruta tok det med til Kristiansand. Han leverte kjøttet til sjefen på Kristiansands Kretsfengsel. Han var det vi kalte "en god nordmann", og han brukte mye tid på å skaffe mat til fangene. En god del av disse var politiske fanger og de hadde det svært hardt. Kjøttet ble et kjærkomment tilskudd i kostholdet.

På elgjakta var det alltid med en kar fra Kristiansand. Han eide grunn her oppe, og så hadde han gevær. Sin andel av kjøttet tok han med seg til byen. Der delte han ut mesteparten til folk som hadde lite mat.

Det var mye skogsfugl i krigstiden. Snarer og fallstokker ble tatt i bruk, og det var mange som hentet seg et "herremåltid".

Vi bodde rett ved Langevann. På den tiden var det masse fin aure i vannet. Garnene var i flittig bruk, og det ble mange fine fangster. En del abbor var det også, men størrelsen var ikke noe å skryte av. Fisket ga et godt mattilskudd, og det ble mange gode fiskemiddager i krigsårene. Om høsten ble noe av fisken saltet ned og brukt ut over vinteren.

Her på gården var det både sag og høvleri. Begge deler ble drevet med vannkraft. Saga ble brukt en god del i krigsårene. Det var mest bygdefolk vi hadde med å gjøre. Tømmeret ble kjørt fram med hest. Det ble skåret og høvlet til panelingsbord.

Vi hadde også et lite kraftverk på gården. Vi hadde fått tak i en liten dynamo som ble drevet med vannkraft. Mellom turbinen og dynamoen ble det brukt en bilaksel som A. & G. Føreland hadde ordnet. Anlegget ga ca. 1000 Watt og strømmen ble brukt til belysning. Anlegget gikk

nesten lydløst og fungerte utmerket i mange år. Rett etter krigen fikk vi strøm fra Vest-Agder Elektrisitetsverk, og vannkraften ble koblet ut.

Fred

I begynnelsen av mai skjønte vi at krigen gikk mot slutten. Nyhetene fra London, og "undergrunnspressa" ga oss et klart håp om det. Den 8. mai 1945 var vi på åkeren for å sette poteter, da Halvor Norgaard, presten vår, kom kjørende på sykkel. Han var tydelig beveget da han fortalte oss at det var fred. Vi snakket ikke mye sammen, for han hadde det travelt med å bringe fredsbudskapet videre.

I de første dagene tror jeg folk hadde problemer med å fatte at krigen endelig var slutt. Gjennom flere år hadde bygdefolk gått med uvisshet og frykt. Plutselig var situasjonen en helt annen. Da det omsider gikk opp for folk, brøt jubelen løs! I fem år hadde flaggstengene stått ubrukte, men endelig - nå gikk det norske flagget til topps hos alle som hadde flaggstenger. Mange reiste til byen for å feire freden. Jeg husker folk hadde noen biltraktorer stående. Nå ble de hentet fram. De var ikke registrert, men det brydde de seg ikke om. De kjørte nedover til byen på disse. Politiet observerte sikkert de uregistrerte traktorene, men de var også kommet i feststemning; det var bare lutter smil og glade fjes å se. Gatene i Kristiansand var fulle av jublende mennesker som feiret freden sammen. Noen hadde trekkspill. De dro opp noen glade låter og folk danset i pur fredsglede. Det var en folkefest uten like. I mai måned var det noe som skjedde hele tiden. Det var som om festen aldri ville ta slutt.

Tyskerne ble avvæpnet

Straks etter kapitulasjonen ble 15 - 20 mann herfra innkalt. Vi ble sendt til Kile i Hægeland. Da vi var kommet frem til Kile møtte det opp 3 mann fra Åseral. Vi ble bevæpnet med Sten-gun, og samtidig ga de oss et lynkurs i våpenbruk. Det var noen amerikanskproduserte maskinpistoler med 32 skudd i magasinet. De måtte behandles med varsomhet og omhu. Dersom man innstilte våpenet på automat, og fikk

De tyske soldatene på vei til Evjemoen for å bli avvepnet.

dunket kolben i bakken, raste skuddene ut, og magasinet ble tømt på et øyeblikk.

På Kile hadde tyskerne telefonsentral. Den første oppgaven var å besette sentralen. Det gikk stille og rolig for seg. Tyskerne ble avvepnet og sendt, enten til Evje eller til Kristiansand. Jeg husker ikke sikkert. Vi skulle holde vakt ved sentralen til den ble demontert. Vi var der oppe i ca. en måned. I den tiden ble tyskerne sendt samlet til Evjemoen. Tyskerne var fremdeles bevæpnet, men det hele gikk for seg uten problemer eller episoder av noe slag.

Senere ble 4 mann beordret til Nordhagen på Sangesland. Vi skulle holde vakt ved leiren, der arbeidstjenesten hadde hatt tilhold. Det var lagret mye matvarer og redskaper i leiren. Under vakten delte vi døgnnet mellom oss. En mann var på vakt, mens resten hadde fri. Dette holdt vi på med en måneds tid. Da var krigstjenesten over for min del.

Artikkelen bygger i sin helhet på samtaler med Anders Ropstad. Samtalene er tatt opp på bånd den 19.12.95 av Øyvind G. Føreland.

Er vi den siste generasjon i en gammel verden...

eller den første i en ny?

Av Øystein Rostad Woxeng

Denne overskriften brukte Stavanger Aftenblad om et foredrag jeg holdt som A.O.F. sekretær i Sandnes Sparebank i 60-åra. Overskriften ble også brukt i utenlandske aviser bl.a. i franske og engelske. Født mellom 2 verdenskriger er forfatteren likevel optimist! Nedenforstående "dikt" ble skrevet på Setesdalsbanen like etter at Norge og Sørlandet ble besatt av tyske tropper.

Skrevet på toget:

Som en jaget due
søker du en plass
om kinn en liten tår
hvor jeg kan få min tukt.

God som kan bevare
sinn og tanker fritt
fri meg fra all snar
hvit meg har gitt.

Øi at jeg noget vil,
men at jeg likes til
av solens kraft og evne
som løst selv vil leve:

; som gjennom en delfe spill

En god venn og kulturmedarbeider utbrøt etter en samtale som i biografisk sammenheng skulle dreie seg om mine erindringer fra min livsperiode fra et par menneskealdre, nærmere bestemt fra 1917 og frem til dags dato: Du har jammen fått oppleve ganske ettertrykkelig følgene av to verdenskriger: De vi ofte kaller den første og den andre.

En god del pensjonister i vårt land og forøvrig i andre, har de samme erfaringene. Noe mere og mindre er den enkelte blitt preget av å være mellomkrigs individer. Personlig så jeg dagens lys i Olav Duuns rike Namdalen. Min far var odelsgutt til Vågsenget på Vikna, som i dag er Vikna kommunes bygdetun.

Jeg ble faktisk født med sølvskje i munnen, som ordtøket sier. Min far ble bygdas rikeste mann. Da hadde han forlatt odelsgården og blitt kjøbmann på Rørvik: Men han påtok seg det lite misunnelsesverdige verv å få provianteringsrådet inn i sin forretning. (Første verdenskrigs forsyningsnemd) Og det sammen med "jappespekulasjoner" gjorde at han ble en ruinert mann og flyttet til Trondheim hvor han startet en fiskeforretning, men døde bare vel 40 år gammel: "Fattig som få" sa min far på dødsleiet, "men så rik i Gud". Min mor hadde like før konkursen blitt med i en Baptistvekkelse som gikk over Vikna. Og min far hadde også funnet "Den sanne rikdom". Men hans gamle velstående venner sviktet ham og jeg vokste opp farløs, men med en troende mors omsorg.

Jeg har mange ganger senere tenkt i mitt stille sinn: Det var i grunnen godt at jeg ikke ble en rikmannssønn.

Mor sa at det er vondt å vokse opp rik, og så leve mesteparten av sitt liv som fattig enke med to små barn.

Vi bodde da i min tantes sommervilla på Charlottenlund og hadde faktisk Keiser Wilhelm nesten som nabo om somrene da den tyske keiseren, som var glad i den norske naturen, bodde der.

Noe pretensiøst må det være tillatt å si at jeg har sittet i keiserens godstol og spist av hans gedigne selskapsservice. Ikke fordi vi omgikk keiseren, men han hadde to kokkepiker som tilhørte pinsemenigheten, og vi ble en gang innbudt da keiseren var bortreist med lystjakten sin.

Det var det tyske konsulat i Trondheim som eide Grilstad gård, i dag mest kjent for sin spekemat.

Heimefronten i Trondheim brente ned Keiserens sommerresidens under de store hotellbrannene i 1944.

I min fødebygd Vikna herjet Rinnanbanden. Rinnan ble som kjent avrettet like etter krigsslutt. Han hadde manges liv på samvittigheten.

Men det var Vennesla og Sørlandet jeg skulle skrive om. Hit ned kom jeg noen måneder før den 2. verdenskrig brøt ut. Natten til 9. april bodde jeg hos noen pinsevenner på Lund. Husfaren var rekefisker og tidlig på morgenen kom han heim og vekte hele huset. Han hadde vært på rekefangst og møtt tyskerne i havgapet utenfor Oksøy.

Jeg hadde forlatt Trondheim, sagt ja til å virke som evangelist i pinsemenigheten i Kristiansand og omegn. Det var på et tidspunkt da verdenskrig nr. 2 sto for døren.

Min hovedoppgave var å ta meg av en utpostvirksomhet i Vennesla, hvor menigheten hadde kjøpt et tidligere danselokale på Mosby og flyttet det opp til Moseidmonen. Jeg bodde på Moseidmonen da tyskerne invaderte Norge, men akkurat natten til 9. april var jeg på besøk i selve Kristiansand.

Samtidig hadde vi besøk av en sanger fra Oslo som deltok i møtene.

Husverten på Lund vekte oss ørtidlig med: "Tyskerne bombarderer byen, dere må opp!"

Samme morgen falt en tysk granat ned i nabohuset og en kvinne ble drept. Sangeren fra Oslo rakk siste tog til Oslo om morgenen. Han rakk å få knipset Domkirketårnet i Kristiansand som nettopp var blitt truffet av en tysk granat.

Senere havnet sangeren i Sachsenhausen p.g.a. illegalt trykkearbeid. Han opptrådte etter krigen som medlem av Sangkoret Sachsenhausguttene. Tyskerne fanget ham da han drev og trykte illegale skrifter hos Wittusen og Jensen i Oslo, hvor han etter krigen ble kontorsjef.

Men tilbake til Kristiansand. Etter det jeg hørte var det 17 personer som falt for tyske kuler allerede 9. april. De fleste på Odderøya.

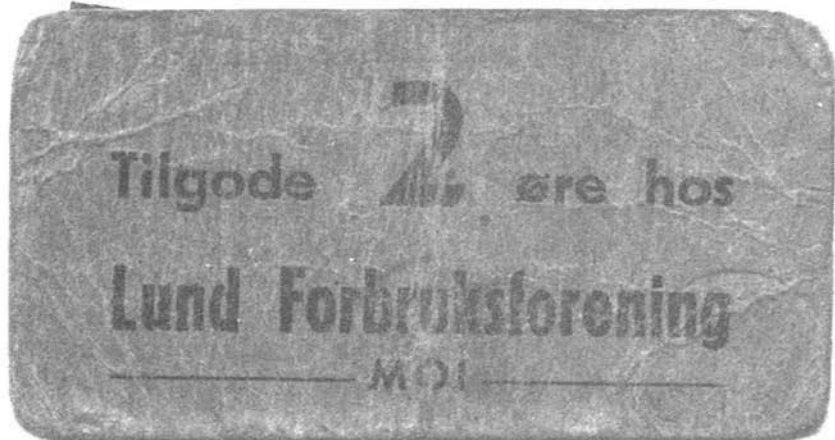
Evakueringen fra byen og opp i landet var stor om morgenen og formiddagen 9. april. Noen av oss på Lund tok den gamle Sødalsveien fatt. Der ble vi overrasket av et par fly og hadde oss turer ned i grøftene. Men senere fikk vi høre at det var norske småfly som forsøkte å skjule seg for tyskerne ved å fly lavt oppetter Otra. Tidlig morgen 9.

Ordfører Ole Jørgensen, stortingspresident Oscar Torp og kontorsjef Jakob Nygaard fotografert i Vennesla i begynnelsen av 1950-åra.

april kom jeg frem til Lunden på Vikeland, og den første kjente jeg møtte der var Rudolf Loland. De var visstnok ikke helt klar over hva som holdt på å skje i Kristiansand. Rudolf spurte hvorfor jeg så så forskrekket ut. Det gikk ganske snart opp for ham at jeg hadde grunn til det. Men for en som hadde opplevd bombarderingen av Odderøya, Domkirken osv. syntes heller ikke Vennesla sentrum å være noe trygt sted. Vi hadde jo en aluminiumsfabrikk og en papirfabrikk i vår midte. Jeg evakuerte til Eikelandsdalen og bodde et døgn hos et menighetsmedlem, Gunni Lien, men derfra reiste jeg videre med Setesdalsbanen og havnet i Hægeland. Der satt jeg ensom og alene og skrev mitt første "dikt" i Vennesla. Senere skulle det bli mange dikt og prologer om og i Vennesla. Men mitt første lød som nevnt i innledningen. Jeg hadde ikke den gang familie eller noen som sto meg spesielt nær i Vennesla.

En hel verden var brutt sammen. Godt at vi ikke visste at det skulle ta 5 år før enn vi kunne fjærne blindingsgardinene i de tusen norske hjem. Men trass i blindingsgardiner og okkupasjon ble de 5 krigsårene en rik tid. For "Mitt yrke" som legpredikant ble det jo en gylden tid for å samle folk til møter og oppbyggelse. Kinoer, dansetilstelninger og

Det var ikke alltid at skillemynt i metall strakk til under den 2. verdenskrig. Her fikk undertegnede 2 øre til gode hos Lund Forbrukerforening, Moi.

offentlig underholdning forsvant nesten helt. Og vi fikk et veldig behov for å komme sammen om andre ting. Bedehus og kristelige møtesamlinger fikk en renesanse. Jeg befant meg plutselig opp i en "vekkelsesperiode" på Betel, Moseidmonen.

Men tilbake til Hægeland. Jeg var nok ikke så forlatt som jeg trodde da jeg skrev diktet mitt der. Mens jeg satt der kom det en liten lastebil fra Kristiansand, og ut kom megler Aanensen fra pinsemenigheten i Kristiansand og tilbød meg biltransport enda et stykke. Jeg la merke til at han hadde en større kasse i bagasjerommet. Hva er det? spurte jeg. Det er gjær, sa han. De sa i Kristiansand at det ikke ville bli gjær å få tak i, mel håpte han at Setesdølene hadde bra med.

Det var panikkhamstring over en lav sko. Noen tok resolutt og "stjal" biler fra utstillingsvinduer og evakuerte i dem.

Men det ble en rik tid i Vennesla, og på grunn av krigen så kunne jeg ikke reise som "freelanser" og predikant. Men det var blitt en stor venneflokk på Betel, Moseidmonen, og de fant for godt at de ville stifte egen menighet og undertegnede ble bedt om å overta forstanderstillingen. Senere stortingsmann Ole Jørgensen ledet innvielsen og brukte bildet: David og Goliat. For jeg var jo forholdsvis ung og skulle styre det hele. Men som så mange ganger før, fikk jeg oppleve at jeg ikke var faderløs, tvertimot hadde jeg en som var de faderløses fader og enkers

enkers forsvar. På Betel ble det første brylluppet i menighetens historie holdt, og det var den unge forstanderen som hadde funnet sin ektemake på Lindekleiv. Historieprofessoren, Eilif Skard, fastslo under en studiekonferanse på Dombås flere år senere når jeg fortalte om Vennesla og Lindekleivfolket: Det må være noen av de siste gjenlevende haugianere! Han var da imponert over at en enda hadde så mange sterkt religiøse, men praktiskarbeidende mennesker både i politikk og fagbevegelse i Vennesla. En av dem, Ole Jørgensen, ble fylkets fremste mann som stortingsmann for arbeiderpartiet.

Kan ikke unnlate å minnes fra mitt bryllupp, at Ole Jørgensen svarte en av de andre eldstene på Betel som var svært glad i å tale og etterlyste om ikke talernes tur var kommet: Nei, nå skal det ikke tales, men etes, svarte Ole. Og det var hamstret mye god mat til brylluppet.

Fra Vennesla gikk ferden til Moi i Rogaland, og der ble jeg forstander for en ny pinsemenighet og innsatt på min 27 årsdag. En ny rik tid. Men nazistene på Moi likte ikke at folk samlet seg til religiøse møter og samtidig samlet seg mot N.S. Og da jeg sluttet der og reiste tilbake til Vennesla, prøvde en av bygdas nazister å få meg utskrevet til pliktarbeid på Knaben. Det var daværende formann for arbeidsformidlingen som forsøkte seg. Men i Vennesla var det Ole Jørgensen som stelte med arbeidsutskrivninger og dermed var NS-mannens forsøk på Moi totalt slaktet.

Jeg var også en av de få disenterforstandere som ble anmeldt til nazibiskop Feyling fordi jeg ikke hadde varskudd ham om dem jeg til-la menigheten på Moi. Og jeg ville få straffeforfølgelse hvis jeg fortsatte med den "praksisen". Det var inngått avtale med den legale biskopedelse og disenterne om at nazistbiskopene skulle helt oversees! Dette visste ikke daværende sokneprest på Moi om, og han var svært lei for at han hadde meldt fra om min praksis. For å bøte på hans "anger" gikk jeg for å høre på ham i Statskirken da jeg noen år etter skulle holde en 1. maitale på Moi. Og mange hadde ventet meg til møte på bedehuset i steden.

Men jeg hadde nok en forstanderstilling i pinsemenigheten under krigen. Det var på Ulefoss. Der ble det dannet menighet etter forutgående vekkelse, og menigheten bygde illegalt et flott lokale med hjelp

Danselokalet fra Mosby som Filadelfia-menigheten i Kristiansand kjøpte og flyttet til Moseidmonen i Vennesla. Fotografiet er tatt i forbindelse med et stevne i 1942. Vi ser bl.a. Lars Olsen, Berdian Frøysnes, Carl Tang, Wilhelm Hansen, forstanderne Woxeng og Kr. Sensdal, samt eldstebroder Hjalmar Svendsen. Reidar Woxeng var også med på stevnet. Han ble som sin bror presidilant i pinsebevegelsen og brøt med en strålende karriere som friidrettsmann i Freidig i Trondheim, etter å ha vært 10-kampmester i Trøndelag i 2 år.

av bl.a. godseierne Cappelen og Aals bistand. Spiker fikk vi i pakkepost fra pinsemenigheten i Oslo som hadde forbindelser med jernvareforretningene der. Kostbar "brevporto" ble det. Men lokalet ble reist for nesa på tyskerne og innvidd med 3-400 sitteplasser. Sikkert et av de få menighetslokaler som ble bygd ved slutten av krigsåra. Vi beiste veggene etter hvert som vi bygde og da det ikke var stasjonert tyskere på Ulefoss, så de aldri vårt ulovlige byggverk. Derimot visste heimefrontens ledelse om saken, og da menigheten samlet inn diverse livsfornødenheter og brakte det til Gutta på skauen som lå i Telemarkskogen, så fikk kona og jeg innbydelse til å besøke dem under krigen. Vi lå på ei jammerlig kald løe med heime gutta på skauen som vakter med stenguns.

Uka etter kom et helt kompani for å høre meg tale i pinsemenighetens lokale, tungt bevæpnet. Heldigvis var det ingen tyskere som opp-

daget det, men jeg var ikke så lite nervøs med en slik "illegal" forsamling foran meg.

Omtrent på samme tid var det at Henry Jensen og Jakob Nygaard flyktet til Sverige. De gikk av på Lunde st. hvor et medlem av menigheten i Vennesla hadde åpnet en frisørsalong. Vedkommende deltok da på mine møter på Ulefoss, og da Henry Jensen henvendte seg i det huset barbereren bodde, ble han møtt av verten som var aktiv NS-mann. Han presenterte seg som far til barbereren. Verten ble forundret over at sønnen ikke hadde fortalt sin far at han hadde avviklet sin forretning. Henry Jensen snakket nærmest dansk og det var flaks at ikke NS-mannen ble mistenksom da barbereren snakket ekte vendølsk.

Et par måneder etterpå flyttet jeg med kone og førstefødte datter tilbake til Vennesla og opplevde å stå i sperrede tunneller i timevis. Heimefronten hadde startet en sabotasjeaksjon, og vi reiste hjem til Vennesla under aksjonen. Men i løpet av et par måneder opplevde jeg å bli formann for det første 17. mai toget etter frigjøringa. Og har aldri siden følt meg faderløs hverken i Vennesla eller andre steder.

Maten er halve føa

Litt om det daglige strev på Hunsfos

I krigsårene besto bilparken på Hunsfos Fabrikker av 3 lastebiler og en personbil. Personbilen ble brukt av direktøren og til administrative oppdrag for fabrikken. Bilene ble til stor nytte på mange områder i okkupasjonstiden. De som sto for kjøringen var: Gunnar Andersen, Oddleiv Askedal, Martin Bakken, Gustav Homme, Bjarne Nesheim og Bjørn Strengenes, til sammen 6 mann. Arbeidet ble delt mellom dem. En tilsynelatende stor arbeidsstyrke til å betjene de 4 bilene. I krigsårene ble det mange uvanlige oppdrag. Turene kunne fra tid til annen bli svært lange. Særlig etter at bedriften engasjerte seg i å skaffe til veie mat for fabrikkens arbeidere. Det ble smått for mange, spesielt for dem som hadde stor familie ble maten et problem. Etter som tiden gikk ble det nærmest bygd opp en slags mer eller mindre "illegal" forsynings-tjeneste ved fabrikken.

Det ble problemer med drivstoffet, bensinen var strengt rasjonert. Den ble forbeholdt livsviktige transporter og oppdrag for det tyske militæret. Med de begrensningstiltak som ble iverksatt ble det umulig å foreta noen transporter ut over det som var knyttet til selve produksjonen. Hele bilparken ble lagt om til generatordrift. For at systemet skulle fungere noenlunde driftsikkert krevde det regelmessig og omhyggelig rengjøring. På fabrikken var det overflod av steam og trykkluft. Begge deler var nødvendig for et effektivt vedlikehold. Det gode vedlikeholdet gjorde at kjøringen gikk uten vesentlige problemer.

Drivstoffet – generatorknotten – ble produsert på "presenningsloftet" i fabrikken. Hunsfos-arbeiderne var vant til å behandle trevirke, så det nye produktet krevde bare en mindre omstilling. Råstoffet var or, ask og osp av beste kvalitet.

Bedriften hadde mye strev med å skaffe reservedeler og dekk. Selv om det ikke bød på problemer med å få anvisning, var det vanskelig å få tak i delene. Alt ble etter hvert mangelvarer.

– Noe av det jeg husker best var turene med direktør Knobel, forteller Gunnar Andersen. Både han og flere andre i bedriften utsatte seg

for stor fare. Sjåførene ble nøye instruert. Vi fikk beskjed om ikke å spørre om noe, bare svare når vi ble spurt. Etter endt tur skulle vi holde tett om oppdraget. Det var i grunnen greit, men jeg kunne gjette meg til hva som foregikk.

Jeg husker særlig godt ett oppdrag. Direktør Knobel skulle kjøres direkte til SS-hovedkvarteret. Mens jeg satt og ventet hørte jeg en tordenrøst inne fra bygningen. Til min forbauselse kjente jeg igjen direktørens stemme. Du verden, her måtte det gå hardt for seg, tenkte jeg og ble litt bekymret. SS-folkene hadde et noe frynsete rykte og var slettet ikke å spøke med.

Da han kom tilbake merket jeg at han var opprørt og bekymret, og etter å ha satt seg inn i bilen mumlet han - nærmest til seg selv: "Nå fikk de, de skal aldri få stoppet Hunsfos".

På den tiden var tyskerne ute etter ressurser. Hunsfos hadde tømmer, kjemikalier, rekvisita og ikke minst arbeidskraft. Det ble ikke siste gang jeg hørte direktøren fyre løs på tyskerne med det eneste språk de forsto. Etter som tiden gikk ble det mangel på alt. En dag fikk bedriften besøk av en hel delegasjon. De var ute etter metaller, fortrinnsvis kobber, som de trengte til bl.a. patronhylser. De var kommet for å se om det var noe å hente på fabrikken. De fikk med seg kjentmenn fra bedriften, og de var instruert om hvordan de skulle forholde seg. "De høye herrer" ble behendig geleidet utenom alle de steder der det kunne tenkes å forekomme noe av det edle metallet. De reiste igjen med uforrettet sak.

Bilene ble også brukt til å transportere flyktninger. Det var aldri lange turer. Flukten ble delt opp i etapper. Jeg husker spesielt en tur, da kom vi til et sted hvor det var noen engelskmenn. De spanderte engelske sigaretter på meg, og det var selvsagt stor stas. Jeg ble ikke informert om hva som skjedde, derfor kan jeg ikke utdype dette noe nærmere. Det er helt klart at hunsfosbilene var til stor hjelp for folk som var i fare.

Det var ganske enestående det bedriften gjorde for de ansatte under okkupasjonen. Mange gjorde en stor frivillig innsats, men bilene som vanligvis ble brukt til alle de ordinære oppdragene med bl.a. tømmerkjøring, ble i stor utstrekning også benyttet til matvaretransport. Jeg

nøt selv godt av de matvarene som vi fikk gjennom bedriften, så jeg vet hva dette tilskuddet betød for store og små.

Det var flere på Hunsfos som hjalp til med å skaffe kontakter blant gårdbrukere i distriktet. Noen kontakter skaffet vi oss selv – vi kjørte jo forcellulose til gårdene. Enkelte steder fikk vi kjøpt slakt og da kom tidligere ervervede kunnskaper til nytte. Jeg hadde før krigen vært ansatt hos slakter Ringøen i Kristiansand. Vi fikk kjøpt ved som ble brukt som kamuflasje for kjøttvarene. Andre steder fikk vi poteter, kål, kålrot og gulrøtter. Poteter var jo rasjonert. Det vi fikk tak i ble fordelt og distribuert til familiene i forhold til det de hadde fra før. Det kunne være en vanskelig oppgave å fordele riktig.

Det er all mulig grunn til å berømme gårdbrukerne som vi kom i kontakt med. De var herlige mennesker med en uegennyttig holdning og de utsatte seg for fare. Handelen var slett ikke lovlig. Det vanket både påtale, bøter og i verste fall straff dersom de ble avslørt.

Forretningspraksisen var skvær og redelig på alle vis. Alt foregikk uten "jobbing" eller fordelaktig byttehandel. Jeg husker spesielt 3 gårdbrukere på Mollestad i Birkenes som var særdeles greie å handle med. Gjennom årene leverte de oss store kvanta.

Den viktigste næringstilførsel fikk vi gjennom fisk og tran. Hunsfos hadde ansatt en egen mann til å ta seg av dette - skipper Sørensen. Han reiste rundt og skaffet leverandører. Vi hentet fisk hovedsakelig i områdene rundt Kristiansand, Søgne, Åvik og Spangereid.

Trana som ble skaffet til veie var nesten et kapittel for seg. Den ble "brent", som de sa, og ble brukt til steking. Noen fikk gjort det på laboratoriet. Det reduserte transmaken og den ble mer anvendelig til steking av for eks. fisk. Det luktet ganske kraftig, og smaken - ja, det ble under de rådende forhold akseptert. Dersom "kokken" hadde servert et slikt måltid i dag ville han neppe ha sluppet fra det uten mèn.

En viktig del av kosttilskuddet var den daglige utdeling av suppe til de ansatte. Vi hentet suppen i Kristiansand, enten på Stuerts skolen i Tollbodgaten eller på Bedriftskjøkkenet i Holbergsgaten. Det var suppe av forskjellige slag som ble levert i store 50 l spann, men som oftest var det kålsuppe med hvalkjøtt.

Jeg må også nevne en trivelig jobb vi hadde i frigjøringsdagene. Vi hen-

tet de beslaglagte radioene og distribuerte dem til eierne. I fredsdagene hadde vi mange oppdrag for hjemmestyrkene, men det er en annen historie.

I ettertid må en ha lov til å undre seg over at den ulovlige trafikken ikke ble avslørt av nazistene. Det krydde av tyskere på Hunsøya. De hadde beslaglagt en del av fabrikkens leiligheter og skolebygningene ble brukt som kaserner. I ett enkelt tilfelle ble det partert 17 dyr som ble fordelt og distribuert i småpakker. Arbeidet pågikk i en garasje mens tyskerne lå og sov vegg i vegg. Hemmeligheten var nok at det ikke fantes angivere i bedriften og at alle "holdt tann for tunge". Sjøførene var pålagt å holde tett om det som foregikk. Det var nærmest forbudt for dem å snakke seg i mellom om de oppdragene den enkelte var med på. Først i etterkrigstiden ble følgende historie allment kjent.

Tyskerne hadde fått en stor båtlast med sement. Båten lå for lossing i Kristiansand. Sementen skulle brukes til å utvide landingsstripen på Kjevik flyplass. Bedriften hadde behov for sement, og det var mangelvare. Transporten skulle foretaes med biler. Her stilte en av bedriftens biler friskt og freidig opp i køen, mens de andre dro til Kjevik avleverte han sin last i Vennesla. Hele tiden, så lenge det var noe å hente i båten, gikk Hunsfosbilen i skytteltrafikk til Vennesla. Sementen ble brukt til utvidelser i fabrikk.

Det hører med til historien at direktør Knobel tilstod "tyveriet" etter krigen og regningen ble oppgjort med Den Norske Stat.

Det andre oppdraget var i forbindelse med et parti kål. Hunsfos hadde kjøpt hele avlingen av en gårdbruker. Før åkeren skulle høstes, ble den beslaglagt av tyskerne. Gårdbrukeren underrettet direktøren om beslaget. Samtidig passet han på å nevne at han og kona skulle reise bort et par dager. Da han vendte hjem hadde "noen" vært på færde og høstet åkeren. Gårdbrukeren måtte naturligvis anmelde tyveriet, men "synderen" ble aldri pågrepet.

Til slutt en fornøyetlig historie som kunne være alvorlig nok. Bedriften ble pålagt å lagre et parti murstein, og direktør Knobel ble gjort personlig ansvarlig for at steinen ikke kom på avveier. Etter en tid ble steinen brukt til en utbygging av sortersalen. Forholdet ble oppdaget og direktøren ga følgende forklaring: "Det var så mange som var ute etter steinen, så vi våget ikke annet enn å få murt den fast".

Fredsfest på fabrikken

"Tirsdag den 8. mai 1945 ble freden høytidelig markert på Hunsfos. Kl. 07.00 ble alle arbeiderne samlet ute på "gården". Det var konsert av Vennesla Hornmusikk. De åpnet med å spille "Ja vi elsker". Direktør Knobel hilste friheten i en anslående tale og ønsket alt godt for vårt land. Han takket også arbeiderne for trofast strev, og ga dem fri resten av uken. Han oppfordret folk til å være rolige og behersket", skriver Guri Stokkeland i Fædrelandsvennen, og videre:

"Den stor forsamling sang så "Gud signe vårt dyre fedreland" mens musikken spilte. Deretter sang jernbaneekspeditør Armvard "Norøna-folket det vil fare" og "No ser eg atter slike fjell og dalar". Til slutt sang den store forsamlingen Kongesangen.

Direktør Knobel utbrakte et leve for fedrelandet og hurraropene runget utover bygda. Med hornmusikken gikk arbeiderne i tog til Vikeland stasjon og derfra til prestegården hvor det ble oppløst. Flere hundre mennesker deltok i toget med flagg, store og små".

Artikkelen bygger på en artikkel av Trygve Kittelsen: Hunsfosposten årg. 1985.

Litt om dagligliv og matauk på "kampen"

Av Olaf Ingebretsen

Poteter har vært livberging for det norske folk i mangt et knipetak. Slik var det også i okkupasjonsårene. Poteten var et viktig innslag i kostholdet, men den var rasjonert. Om høsten fikk hver husstand tildelt kjøpeanvisning på vinterforsyningen - et nøye tilmålt kvantum til hvert familiemedlem. Derfor var det viktig å dyrke litt selv, dersom man hadde mulighet til det. Det ga rom for å lure til side noen kg. Det ble litt ekstra å gå på.

Rundt Ingebretsens residens på "Kampen" var det til sammen et mål jord. Alt var lagt ut til åkerland. I okkupasjonsårene måtte prydha-gen vike for matnyttige vekster. Det ble dyrket poteter. Det var stor ståhei om våren når de skulle i jorden. Allerede i slutten av april begynte "godseieren" å snuse i luften - se på værlaget og forberede seg på våronna. Over hagegjerdet ble muligheten for nattefrost diskutert inngående med naboen. Av flere grunner var det viktig å få bestemt dagen. Vi hadde hjelp av hest og mann til settingen. Det var flere som hadde hest under krigen, men våren var en travel tid for "hestekarene". Det gjaldt å få bestilt i tide.

Omsider - etter grundig overveielse, ble dagen bestemt. Hest og mann var bestilt. På den avtalte dagen kom han, det var som regel Lars Kristensen og hesten, Bronen. Han hadde med plog og annet utstyr på kjerra. Alle mann i arbeid var mer enn et slagord, det var en levende realitet. Utstyrt med bøtter skulle samtlige familiemedlemmer være med. Kunstgjødsel var mangelvare. Den kunne bare kjøpes mot anvisning. Kvantumet var beregnet etter dyrket areal.

Det var før vannklosettenes inntog i bygda, og enkelte brukte innholdet av bingen under gammeldassen til å gjødsla med. I fjorten dagers tid, etter at potetene var satt, hang eimen over villastrøket i Moseidmonen. Blant den yngre garde utspant det seg alltid en omfattende diskusjon om hvilken dass som hadde den verste lukta. Jeg husker ikke i dag hvem som vant.

Vi brukte kunstgjødsel. "Godseieren" selv tok seg av den jobben. Kunstgjødsla måtte brukes med forstand. Ikke for mye, men heller ikke for lite - hver potet skulle ha sin porsjon. Det var nødvendig med en følsom hånd - arbeidet krevde sin mann, hevdet han bestemt.

Arbeidet gikk raskt unna, og det var en opplevelse mens det sto på. Det var en sann svir både å se og høre på Lars når han var i sving. Han hadde et målføre som kunne høres lange veier. Han var ikke nådig når han snakket til hesten, men ellers behandlet han "kameraten" sin med respekt, omtrent som det skulle være en nær slektning. Ved hver ende av åkeren var det den samme kommersen. Hesten måtte snu og gå samme veien tilbake. "Fåra, fåra - vil du høre når æ snakke te dæ"!! Brølte han. Det kunne høres over hele "Kampen". Ellers gikk han og småskjente og kommenterte dagsformen til hesten: "Han va`kje noe særli opplagt ida. Eg merka de me same eg sela på. Han var lide sturen. Han ekkje goe ida". Ungene i nabolaget hadde tatt oppstilling for å følge med i skuespillet.

Da jobben var gjort, sto "godseieren" og skuet ut over åkerlandet, "pottitlandet", som han sa. Han snudde seg på helen og sa som regel: "Ja nå har vi gjort vårt. Nå får sola og varmen gjøre resten".

Det var ikke helt i samsvar med virkeligheten, for når potetriset viste seg måtte åkeren hyppes. To ganger måtte åkeren gås over i løpet av sommeren, og det var ungenes jobb. Det var ikke akkurat det arbeidet som vi likte aller best. Sola bakte og det var så mye annet vi kunne gjøre. Om høsten ble riset skåret av og potetene skulle opp av jorda. Det tok tid - det ble mange bøtter som skulle bæres i hus.

Etter innhøstingen kom kontrolløren fra forsyningsnemda for å måle opp beholdningen. Dersom det ikke ble dyrket nok poteter til eget bruk, ble avlingen trukket fra totalkvantumet familien skulle ha til vinterforsyning. Resultatet av oppmålingen ble sendt forsyningsnemda som utstedte kjøpeanvisning på den resterende delen. Fordelen med å dyrke på egen jord var at man kunne stikke til side en del poteter før kontrolløren kom. Dermed ble det noe å gi, eller bytte bort i andre ting.

Bingen ble formet med det for øye. Den var plassert under kjellertrappa. Under reposen ble det et ekstra hulrom med plass til en tønne eller to. "Det gjelder bare å bruke hue", som "godseieren" sa. Det gikk

bestandig bra. Jeg har en mistanke om at kontrolløren "lukta lunta", men han gjorde aldri noen innsigelser.

Hamstretur

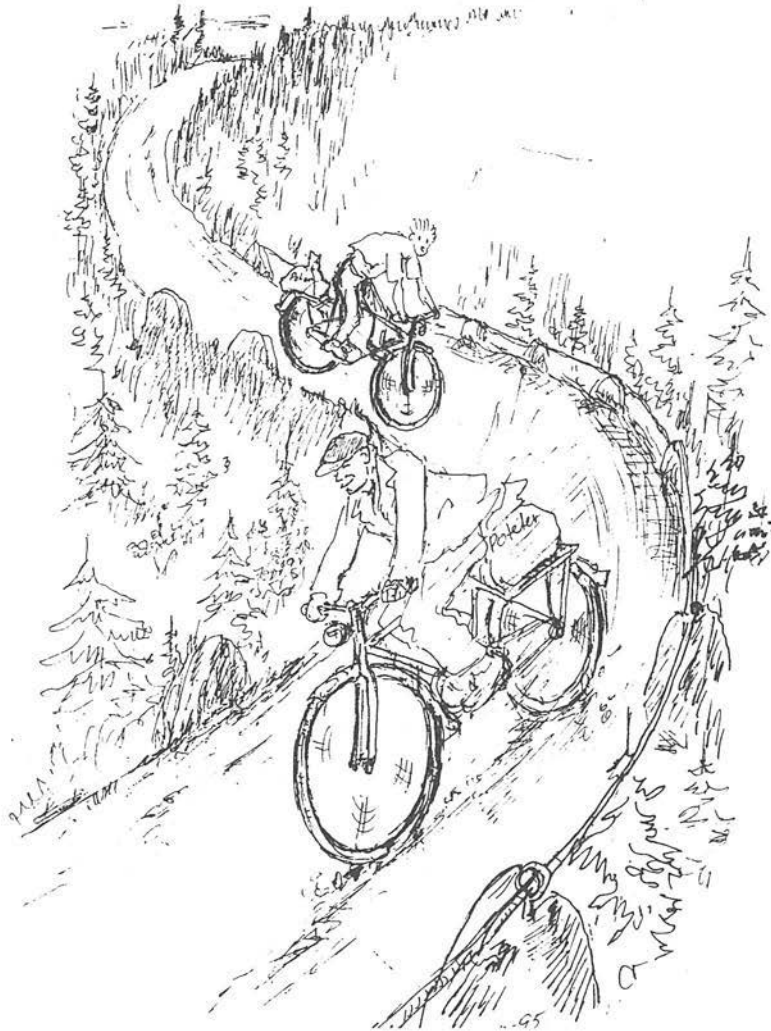
Det hendte at vinterbeholdningen ble for liten. Slik gikk det for oss våren 1944. En dag fortalte min mor at nå var det bare poteter til en middag igjen. I dag kan poteter hentes på "superen" hele året, i krigsårene var det ikke slik. Til tider var det ikke poteter å få kjøpt i butikken i det hele tatt. Slik var det hin vårdag. Det lovet ikke godt.

Så opprant dagen da det ble servert kokt klippfisk med kålrot. Kål-rabi, som vi sa, var det som ble solgt istedenfor poteter. Den hadde på toppen av det hele fått litt frostskaide. Det luktet ikke særlig godt. Fra "sjefens" plass hørtes ingen kommentarer. Han var gram i hu og det ble en dyster stemning rundt middagsbordet. Naturligvis gikk det an å få kjøpt ei koke eller to, men da måtte man dra på "hamstretur" oppover i bygdene. Hjemme hos oss var det som regel min mor som foretok slike "ekspedisjoner". Men å reise av sted for å kjøpe poteter! Nei, det ble altfor anstrengende for henne. Det var mannfolk arbeid!

"Sjefen" sturte en dag eller to over kålrabien, men den tredje dagen forkynte han at han var rede til innsats. Han hadde bedt seg fri fra jobben dagen etter, så nå skulle han avsted koste hva det koste ville. Trolig måtte han bite i seg en god porsjon stolthet før han kom frem til denne beslutningen.

Han ville ha med seg en av guttene. Jeg ble den utvalgte. Tidlig på formiddagen neste dag startet vi. På hver vår sykkel gikk turen til Øvrebø. Det var heldigvis fint vær med sol fra skyfri himmel. Vi måtte gå det meste av veien fra Drivenes. Turen ble drøy over heia.

På Skarpengland forsøkte "sjefen" seg for første gang. Spørsmålet om å få kjøpe noen poter ble umiddelbart brakt på bane. Det kom nok noe bardus på bonden. Her sto en vilt fremmed mann på tunet og ba om å få kjøpe poteter. Det kunne tenkes at det var en luring som ville ha ham i saksa. Nei, her gjaldt det å være forsiktig. Svaret ble negativt. Vi fikk opplyst at han bare hadde poteter til eget bruk.

*Nedover Driveneskleivene gikk det unna. Det bar hjemover med poteter til middagen.
Tegning av Andor Renstrøm.*

Turen fortsatte. Omsider kom vi til Sangesland. På prestegården traff vi på en rund og trivelig kar. Det viste seg å være husbonden. Nå hadde "sjefen" lagt om taktikken, og en lang og meget diplomatisk samtale begynte. Bonden hadde naturligvis luktet lunta for lengst, men han lot seg ikke merke med noen ting. Det ble en lang samtale om utviklingen i krigen og om fredsutsiktene. Behendig brakte "sjefen"

matsituasjonen på bane. Det endte opp med at han spurte bonden om han visste om noen som hadde poteter å selge. Nei, han dro på det, det var sannelig ikke godt å si, det var jo ganske sent på året så de fleste hadde vel bare igjen til eget bruk.

Nå hadde han fått klar beskjed om ærendet vårt. Det ble en ny, lang samtale om løst og fast. Trolig forsto "sjefen" at han hadde fått snøret i bunnen, for han ble stående. Så, etter mye om og men, måtte bonden medgi at han nok hadde såpass at vi kunne få kjøpt noen kilo. For, som han sa, vi måtte stå sammen i denne ulvetiden.

Det viste seg at han hadde noen tønner bortgjemt i høyløa. Jeg fikk jobben med å fylle sekkene. Vi dro på låven. "Ta vekk den høysåta der", sa han, og pekte på en haug nede i løa. Da høyet var fjernet kom det til syne en kanal i høystabben. Han ba meg om å fire meg ned. Du verden! Jeg havnet midt i en stor potetbinge. Sekkene ble fylt sånn passe. Vi skulle få ca. 30 kg hver oss, var avtalen.

Potetene ble betalt til vanlig butikkpris, og med mange takksigelser bar det hjemover. Det kunne forekomme at man kom opp i kontroll på veien. Tyskerne satte opp veisperringer, og alle som passerte måtte vise grenseboerbevis. Samtidig ble innholdet i eventuell bagasje kontrollert. Det kunne resultere i et fryktelig styr med forklaringer og inkvisitoriske spørsmål om innholdet i sekkene. Men det gikk bra for oss. Ved hestetroa i Driveneskleivene befalte "sjefen" stopp. Det var bare krankbremse på syklene våre, bremsetromlene måtte kjøles. Det var på høy tid. Nikkelen på hjulnavet var begynt å anløpe. Det freste fælt da vi la våre mosedotter på navet for å påskynde kjølingen. Det ble sen middag denne dagen, men med poteter!

Tuppen og Luske-Ludvig

Dersom det fra tid til annen vanket litt ekstra i matveien var det min mors fortjeneste. Med litt byttehandel ble det av og til en smørklatt eller en ekstra kjøttbit. Det var et avbrekk fra fisken, og bidro til å skape fest i hverdagen. På slike dager var stemningen høy rundt matbordet.

Hun hadde sine forbindelser, sa hun med en hemmelighetsfull mine. Når hun la av sted på sine ekspedisjoner, ble hun gjerne borte et par dager. Jeg tror det var i Øvrebø hun hadde sine medsammensvorne. I sekken hadde hun litt tobakk eller andre "godsaker".

Det var etter en slik ekspedisjon i 1942 hun kom hjem med en strie-sekk i hånden. Det viste seg å være en levende høne i sekken. "Ei klukkhøne", sa hun, og så seg om med et triumferende blikk. Med tiden skulle høna bli stam-mor til en hel hønseflokk. Egg var ikke å få tak i, men nå skulle det bli egg i lange baner, gruv ikke for det.

"Godseieren" delte ikke hennes entusiasme. Han mente høna ville gjøre mest nytte for seg i gryta. I tiden som fulgte var det ikke fritt for at hun måtte tåle atskillig, om enn noe harmløs harselas for hønsehandelen. Det ble rigget til en rugekasse i uthuset. Den ble foret med høy. Her ble klukkhøna plassert. Inn til videre ble det lagt et porselensegg under hønemor. Det skulle, i følge ekspertråd, hjelpe til med å holde prosessen i gang mens vi forsøkte å få tak i skikkelige egg. Nå begynte en intens jakt. Etter noen dager ble det skaffet til veie ti egg. De var garantert fra en hønsegård med hane - naturligvis. Eggene ble plassert under høna. Så var det bare å vente på at mirakelet skulle skje. Vi kunne så levende forestille oss ti gule nøster som ville flokke seg om hønemor.

Men akk - høna var ikke særlig trofast! Etter noen dager ble hun lei av hele styret. Hun ville ikke ligge på eggene. Nå begynte en noe besynderlig skytteltrafikk. Eggene ble lagt i steikeovnen. Varmen fra magasinet i den elektriske komfyren skulle være avløser for hønemor. Når høna la seg igjen ble eggene brakt tilbake i rugekassen.

Det gikk ikke så bra. Om det var eggene som ikke var befruktet, eller det var magasinkomfyren som gjorde utslaget er uvisst, men etter de foreskrevne antall dager måtte vi innse at slaget var tapt. Det ble ingen kyllinger!

"Hva sa jeg", triumferte "sjefen", "i gryta med henne", la han til. Høna var under matmors beskyttelse, og ble naturligvis gående. I ensom majestet spankulerte hun rundt på gårdsplassen. Sommerdag sto både entredøren og kjøkkendøren åpen, og etter at høna ble husvarm tok hun seg daglig en tur inn på kjøkkenet. Det vanket som regel

*Luskeludvig var fryktelig avindsyk. Han forsynte seg av hønsematen, det hjalp ikke om Tuppen tappert forsvarte matfatet.
Tegning av Andor Renstrøm.*

en godbit fra matmor. På vei inn måtte hun forbi huskatten "Luske-Ludvig". Han hadde sin faste plass på trappa. Når han ikke var på tokt for å ta seg av alle kjettene på "Kampen", satt han her og dovnnet seg i solsteiken. Det var en stor, gulrotfarget brann av en hannkatt. Det ble født mange kattunger på "Kampen" med den karakteristiske rødfargen, husker jeg. Han var en "pikenes Jens". Fra sin faste plass vokter han sitt revir med argusøyne. Dersom det kom en fremmed katt inn på hans domene før han som et olja lyn for å tukte inntrengerer. Saken ble avgjort i Luske-Ludvigs favør. Det var så busta gauv.

Nå hadde han altså fått en samboer. Noe særlig hjertelig ble ikke samboerskapet. Det ble et forhold basert på gjensidig respekt, eller rikligere en slags terrorbalanse. En dag da høna skulle forbi, forsøkte han seg med et angrep, men høna lot seg ikke skremme. Resolutt hogg hun nebbet i pannebrasken på Luske-Ludvig. Det ble med det ene forsøket.

Hun hadde satt seg i respekt. Katten hadde imidlertid en alvorlig karakterbrist - han var veldig avindsyk. Når høna fikk mat kunne han ikke dy seg, han så sitt snitt til å stjele litt. Han trosset det spisse nebbet, la på ørene og forsynte seg av hønsematen. Han fikk mange drabelige hogg og alltid i panna. Det satte seg verk i sårene. Vi på pletten og pleide han etter alle kunstens regler. Slik var det også etter hans mange frierferder. Han var borte i dagevis, og da han kom hjem var han opprevet og blodig. Vi stakret og pleide ham til "sjefens" store ergrelse. "Her lever den tateren herrens glade dager, når han kommer hjem blir han tatt i mot som en helt. Det ligner ingen ting", pleide han å si; men det var der ingen som brydde seg om. Katten lå i ovnskroken, koste seg og lot seg pleie.

En dag holdt høna et svare spektakkel, skreik og bar seg. Hun hadde lagt sitt første egg. Alle mann på jakt i uthuset for å finne egget. Jo, lengst inne fant vi det. Siden la hun et egg hver dag. Det var jo et plaster på såret, men høna var eslet til en større oppgave. Hun skulle bli stam-mor til en hel flokk.

Vi konsulterte folk som hadde bedre greie på slikt. Det skortet ikke på gode råd. Noen foreslo å stenge henne inne i et mørkt rom. Andre ville gå mer drastisk til verks. Høna måtte dukkes under i kaldt vann, hette det seg. Da ville hun slutte å verpe – så ville naturen greie resten. Min mor syntes nok det var vel drøyt å foreta kaltevannsbad, men det andre rådet ble prøvd. Det hjalp lite. Helt uanfektet la hun sitt daglige egg, og var tilsynelatende fornøyd med tingenes tilstand. Hun trivdes og tok sine daglige turer på kjøkkenet, fikk sine små godbiter og var under matmors beskyttelse.

En solfylt ettermiddag satt jeg på trappa sammen med Luske-Ludvig. Alle var borte, jeg var alene hjemme. Jeg satt og småpratet med katten og strøk han over ryggen. Da kom Tuppen spankulerende. Hun stoppet ved foten av trappen, skakket litt på hodet, så på oss og skrittet videre. Jeg så etter henne - da fikk jeg øye på vanntønna! Den sto under avløpet fra takrenna. Det hadde regnet dagen før. Nå var tønna breddfull av regnvann. Med det samme kom jeg til å tenke på det gode, men uprøvde råd som naboen Markus hadde gitt. Gadd vite om jeg skulle dukke Tuppen i vanntønna? Min mor var riktig nok ikke stemt

*Kanskje Tuppen rett og slett ville at jeg skulle dukke henne?
Tegning av Andor Renstrøm.*

for behandlingen. Hun mente det var dyrplageri. Men dersom Tuppen ble "klukk" av en aldri så liten dukkert, så ville alle takke meg. Dersom det ikke ble noen forandring, så behøvde jeg ikke å si noe.

Nå var Tuppen kommet helt fram til tønna. Hun sto og skakket på hodet og så opp på kanten. Hopp - et par slag med vingene, og dermed sto hun og balanserte på kanten av tønna. Dette var nesten som en styrelse, et tegn - hun ville kanskje at jeg skulle dukke henne. Det var ikke meg imot - dersom hun ville ha hjelp - så var jeg villig. Jeg reiste meg og nærmet meg forsiktig. Høna var vant til å få en godbit av hånda, så hun ble tillitsfullt sittende. Det var ikke noe problem å gripe henne. Jeg betenkte meg litt, men pytt, pytt, når alt kom til alt hadde høna sikkert godt av et bad på en varm sommerdag. Dermed gikk hun på hodet i tønna så vannføyka sto. Øyeblikket etter var hun oppe av vannet igjen. Å du allstyrendes - høna blei helt rebelsk av badet. Med skrik og skråll før hun rundt uthushjørnet. Jeg for etter for å se hvordan

det gikk. Heldigvis - det så ut til å gå bra. Litt pjuskete og våt sto Tuppen og bakset med vingene. Katten kom luskende etter, myste på høna som sto og pusset fjærene etter hestekuren, mol og smøg seg kjælent inntil leggen.

Høna var litt reservert i noen dager fremover, men ellers uberørt av opplevelsen. Hun la sitt daglige egg og trivdes med det.

Men naturen gikk sin gang uten noe fiksfakserier. En vakker dag var høna klukk igjen. Egg ble skaffet til veie. Denne gangen ble det kyllinger. Høna innfridde forventningen vi hadde til henne. Ikke uten skuffelser riktig nok. Det ble mange hanekyllinger, men i tidens fylde ble hun stam-mor til en hel hønseflokk. Hun døde mett av dage mot slutten av krigen

To hester - fire mann

Wehrmacht brukte Norge som avlastningssted for krigstrette soldater. De ble sendt hit for å rehabiliteres. Antallet som oppholdt seg her i landet varierte sterkt fra tid til annen. Da det tyske felttoget i Finland var slutt, ventet Wehrmacht i Norge storinnrykk av mannskap under tilbaketrekningen. Det ble behov for ekstra husvære. Det hadde versert rykter om at tyskerne ville rekvirere rom i privathus. Det dro ut, og vi hadde slått oss til ro med at det "bare" var et rykte, men plutselig en dag sto det to tyskere på gårdsplassen. Den ene var en liten stabbe som vi skjønte hadde kommandoen. Han hadde et par vinkler på jakka. Den andre var en lang stake. Han bar på en mappe. "Telegrafstolpen og Tilhengeren", sa "broderen". Det var to artige figurer fra stumfilmens dager, og som vi kjente fra omtale.

"Stabben" åpnet den ene døra til uthuset. Det var her vi pleide å ha vinterveden. Nå var rommet tomt. Han kikket inn og snudde seg til ledsageren sin: "Zwei" bjeffet han og holdt to fingre i været. Vi skjønte han ville plassere to hester i uthuset. "Staken" hentet fram skrivesaker fra mappa og noterte det han fikk beskjed om. Nå var min mor kommet til. Hun protesterte, men det hjalp ikke. "Stabben" skrittet i retning av entredøren med min mor i helene. Oppover loftstrappen bar det med "Staken" på slep. Både annen og første etasje ble inispisert.

Hele tiden hadde han min mor etter seg. Hun prøvde etter beste evne å forklare ham at vi daglig var åtte mennesker som bodde i huset. "Stabben" neglisjerte henne fullstendig. Han var aldeles uberørt av taleflommen.

Til slutt kom han til stasstua, "bestestua" som rommet ble kalt til daglig. Til min mors fortvilelse tromlet han inn på sine jernskodde støvler, stilte seg midt i rommet og så seg om. "Vier", sa han og holdt fire fingre i været. Han var blitt noe mindre brautende. "Staken" noterte.

Min mor var opprørt og gikk nærmest til håndgripeligheter. Tok tyskeren i armen og holdt alle fingrene opp foran fjeset på ham. For første gang under hele opptrinnet la han for dagen menneskelige reaksjoner. Med et noe forbauset uttrykk snudde han seg mot henne og spurte: "Wo sindt die Betten"? Så nikket han til "Staken" og marsjerte ut døren. Det siste vi så av ham var skinnlappen i baken da han bøyde seg og satte seg inn i bilen.

Min mor var naturligvis fortvilet. Tenke seg til å få fire tyskere boende i huset. Tanken var ikke til å holde ut. Noen uker ventet vi på at de ubudne gjester skulle ankomme, men heldigvis - de viste seg aldri.

Fruentimmer på rommet

Det var ikke alle som slapp så billig fra de tyske husokkupanter. Tyskerne rekvirerte husrom etter behov. Enkelte måtte rett og slett flytte ut. Tyskerne tok hele huset. Den som ble kastet ut måtte skaffe seg husvære selv. De ble som regel boende hos familie inntil de fikk skaffet seg noe annet sted å bo.

Noen steder rekvirerte de et enkelt rom eller to. Hos Einar Nodeland på Kvarstein rekvirerte tyskerne et rom - kammerset.

Under en samtale jeg hadde med ham i 1988 fortalte han meg om "hybelgjestene":

"Det var ikke noe særlig hyggelig å få de ubudne gjestene så tett inn på seg. Den største ulempen var at de måtte gå gjennom kjøkkenet vårt for å komme inn i rommet. Av den grunn oppholdt vi oss mest i stua. Der sov vi også. Kammerset hadde vært vårt soverom før tyskerne tok

det. Det var stort sett noen stille og rolige folk. De var borte hele dagen. Om kvelden lå de mest inne på rommet og hørte på radioen. Jeg tror de følte ubehag ved å trenge seg inn på oss. Av og til satte de to halvflasker pils på kjøkkenbordet. De var gave til kona og meg. Jeg hadde inntrykk av at det var et forsøk på å få i stand en samtale, men vi hadde ingenting usnakket med dem. I grustaket ca. 100 m syd for huset hadde tyskerne brenselet som de brukte til oppvarming. Hver kveld når nyhetene fra Oslo ble sendt, gikk de for å hente brensel. Da stilte de radioen på Norge og satte opp døra til kammerset. Det var meningen at vi skulle høre nyhetene. Det var selvfølgelig en gest til oss, men vi var ikke interessert i å høre på den svadaen som veltet ut av radioen. De passet på å være ute til nyhetssendingen var over.

Sent en kveld, vi hadde akkurat roet oss for natta banket det på stuevinduet. Det var mørkt som i en sekk så, jeg kunne ikke se noen. Ute i mørket skimtet jeg to personer. De spurte etter to damer. Ja, de nevnte to navn, men det kan være det samme hvem det var. Det var ingen av vår omgangskrets så jeg ble en smule forbauset. Jeg måtte si som sant var, at jeg ikke hadde sett dem. Uten å si noe mer, forsvant de ut i mørket.

Jeg skulle til å legge meg igjen, da jeg kom til å tenke på mine to "hybelboere". Når jeg tenkte meg om, så hadde det vært litt ekstra stemning på kammerset denne kvelden. Litt mer latter og snakk. Det begynte å demre for meg, kanskje de to etterlyste damene var på besøk hos tyskerne? Jeg ble harm ved tanken! Jeg var tvunget til å tolerere at de flyttet inn i huset, men at dette skulle være noe selskapslokale for soldater og lettsindige damer, ville jeg ikke finne meg i. Det måtte være måte på! Jeg tuslet ut på kjøkkenet og åpnet forsiktig døra til kammerset. Ikke en lyd å høre. På gulvet rett innenfor døra sto to par damesko. Jeg tok skoene og satte de under kjøkkenbordet. Ville de ha igjen skoene så måtte de gi seg til kjenne. Skoene sto der fremdeles om morgenen da jeg rustet meg ut for å gå på jobben. Damene måtte ha vandret hjem på sokkelesten. Det ble sannsynligvis en kald fornøyelse, det var kommet et par centimeter bløt snø om natten. Tyskerne var litt flau og røde i toppen noen dager etterpå, men de forsøkte seg aldri med noen damer på rommet igjen".

Minner fra okkupasjonstiden og fredsdagene

Av Jørdis Hodnemyr.

Jeg har i samtale med Borgny Krogstad og "Bibbi på Nesbakken" bedt dem fortelle om det de husker best fra okkupasjonstiden og fredsdagene. Borgny forteller:

– Jeg bodde på Kringsjå, hos mine foreldre. Selve fredsdagen kom ikke som noen overraskelse på oss. I lang tid hadde vi forstått at den ikke var langt borte.

Jeg hadde vaskejobb på jernbanen i den tiden, og arbeidet på Grovane stasjon. Hver dag var jeg innom på stasjonen. Her fikk vi høre "siste nytt", og hver dag ble utviklingen i krigen diskutert. Det var alltid noen som hadde noe å fortelle.

På Kringsjå kom nyheten om freden pr. telefon til kraftstasjonen. Den spredde seg raskt fra hus til hus i det lille samfunnet. Jeg husker min mor var nettopp ferdig med å plante kål "i myre" som vi sa. Mamma begynte å synge "Norske mann i hus og hytte, takk din store Gud". Hun sang hele verset. Gleden var spontan og inderlig.

Vi hadde god forbindelse med en fisker på Flekkerøya, og vi hadde nettopp fått en sending sild fra ham. Jeg var akkurat i ferd med å rense fisken. Vi skulle lage sildekaker. Jeg husker at jeg ba min mor om å overta, for jeg hadde lyst til å komme meg ned i Vennesla. De kom sikkert til å ringe med kirkeklokkene, og jeg regnet med at det ville være mye å se på. Søstrene mine kom heim etter hvert. Om kvelden ville de ned til Vennesla. De hadde hørt at det skulle være dans på Måneglytt. Jeg brydde meg ikke om dansen så jeg ville være heime.

Dagen etter fikk vi utlevert radioen. Den hadde stått lagret i annen etasje i maskinmesterboligen.

I dag er det underlig å tenke tilbake på okkupasjonstiden. Hvordan vi strevde med å få tak i melk og mat. Jeg husker spesielt en gang, da tok jeg godstoget til Iveland. Det gikk fra stoppestedet her på Kringsjå

kl. 08.00. Fra Iveland stasjon gikk jeg til Birkeland for å hente rasjone-ringskortene. Forsyningsnemda vår var der, vi hørte til Iveland Kom-mune. Fra Birkeland gikk jeg 2-3 km videre til Gaudestad, der skulle jeg betale trygdekassen. Turen gikk videre til Frøysådalen for å handle hos L. Heggland. Med varene i sekken gikk jeg til Mykland for å kjøpe melk. Den fikk jeg kjøpt hos Syvert Mykland. Da jeg gikk derfra hadde jeg sekken på ryggen og et melkespann i hver hånd. Turen gikk videre over heia - Tellehaugane, Kuastøl og heim til Kringsjø. Det ble en lang tur, men jeg var en reser til å gå. På Mykland fikk vi ofte kjøpt melk, mest skummet.

En periode fikk vi kjøpt melk på Moseid hver lørdag. Det var min jobb å hente den, da syklet jeg som regel. En gang i mellom fikk vi kjøpt 1 kg smør på Skaiå. Ellers kokte vi poteter som vi knuste og blandet i smørfarge. Det brukte vi på brødet når vi ikke hadde smør.

For å spe på med mat til husholdningen hadde vi noen høns og kaniner. Vi "la på" en kalv et år. Den fikk vi kjøpt hos Robstad. Min søster og jeg skulle hente den heim. Det var ikke så lett å få den til å gå, kalven var sta og uvillig. Søsteren min var redd for kalven, og rømte til skogs flere ganger, men jeg var ikke så lettskremt.

Vi var 6 daglige mennesker heime, så det skulle en del mat til.

På slutten av krigen arbeidet jeg som vaskehjelp på jernbanen. Det var veldig tungt. Dessuten hadde vi dårlig såpe og vaskepulver. Som vaskekluter brukte vi striesekker. Det gikk hardt ut over hendene, de ble helt rålige av vaskepulveret og omgangen med strien. Vognene som gikk til Byglandsfjord ble varmet opp med kull. Stasjonsbetjentene feide ut det meste før vi vasket. Vi vasket også lokaltogene som gikk til Kristiansand. De var også svært skitne, men på en annen måte. Etter endt tur var det mye søppel og søl i vognene.

Freden kom den 7. mai

Bibbi var 15 år den våren krigen sluttet. Hun gikk på framhaldssko-len, som holdt til på Vennesla Bedehus. Hun forteller:

– Jeg husker best den 7. mai. Den dagen var jeg og noen venninner med toget til Hægeland. Mamma hadde hørt at det var sukker å få

kjøpt på butikken på Kile. Utrustet med rasjoneringskort og penger dro vi av sted. Min mor hadde sendt med meg ei melkespann i tilfelle det var noe melk å få kjøpt på en av gårdene i nærheten. Jeg husker ikke navnet på butikken, med det var en høy trapp opp til inngangen, og så var det noen koselige damer som ekspederte der. Jeg er ikke sikker på om jeg fikk kjøpt 1 eller 2 kg sukker, men sukker fikk jeg. Det lå en gård like ved, med et stort, hvitt setehus og et rødt uthus. Jeg går opp i det huset og spør etter melk, sa jeg til de andre. Da jeg vel var kommet fram, banket jeg på døra. Innenfor hørte jeg noen som sa "Stig på". Jeg kom inn i kjøkkenet. Ved bordet satt en mann og ei dame, de skulle akkurat til å spise. Jeg husker dama hadde på seg en sort kjole og hvitt forkle. Jeg var litt engstelig, men de så både vennlige og hyggelige ut. De bad meg sitte ned og spise sammen med dem. Jeg måtte si nei takk, for venninnene mine ventet på meg. De så på meg og syntes jeg var så liten og tynn. Kanskje gjorde det utslaget, for da jeg skulle gå sendte de med meg et halvt brød. Melk fikk jeg også kjøpt - hele spannet fullt.

Vi tok toget tilbake til Grovane. Under reisen skjønte vi at noe ekstra var i emning. På toget flokket folk seg sammen og pratet. Da vi vel var kommet fram til Grovane forsto vi at krigen var slutt, for stasjonsmesteren var i ferd med å heise det norske flagget. Han så svært høytidelig ut, og hadde for anledningen tatt på seg hvite hansker.

Da vi kom inn i lokaltoget for å reise videre til Vennesla stoppested, lå det noen flygeblader der. Det sto bare ett ord på dem - FRED! Jeg hadde det travelt med å komme heim. Med melkespannet i den ene hånden og veska med sukkeret og det halve brødet i den andre, løp jeg så fort jeg kunne gjennom den mørke granskogen fra stoppestedet.

Jeg tenkte jeg skulle forkynne den store nyheten til de som var hei-me, men på Nesbakken hadde de allerede hørt den av en nabo som hadde radio. Gleden var stor overalt.

Nå ville pappa av sted og hente radioen vår. Den sto lagret hos Olav Bakkan. Pappa ville ta sykkelen, men vi gledet oss alle til gjensynet med radioen, så vi måtte være med alle sammen. Det var lang kø da vi kom fram og utdelingen var i full gang. Lensmannen hadde stilt seg opp på trappa og ropte opp navnene på eierne etter hvert som radiokas-sene ble båret fram. Endelig ble det vår tur, og vi stormet fram for å

hente den. Heime hadde plassen til apparatet stått tom, nå var det bare å plugge den i kontakten. Det ble mye radiolytting den natten. Nyheten om freden ble sendt ut på all verdens språk.

Det ble mange inntrykk i de nærmeste dagene. Jeg husker faktisk ikke så mye fra 8. mai - selve fredsdagen. Men jeg husker at jeg var nede på Hunsfos Fabrikker om morgenen for å se på festlighetene der. Det var mye folk, vi sto som "sild i en tønne" på veien mellom verkstedbygningen og fjellveggen. Direktør Knobel skulle saluttere, han skulle fyre av et skudd med en pistol. Jeg husker den "klikket" ved første forsøket. Vennesla Hornmusikk spilte og flagget ble heist til rungende hurrarop. Til alle døgnets tider var det mye folk på veiene. Noen "skrålte" mer enn de sang. Det var særlig alle de sangene som hadde vært forbudt i 5 år som var i skuddet, husker jeg.

Betraktninger om krig og fred

Kort tid etter krigsutbruddet - når forholdene hadde stabilisert seg - stagnerte omtrent all offentlig virksomhet. Med unntak av religiøse møter ble det totalforbud mot offentlige arrangementer og sammenkomster. For unge mennesker ble det på mange måter et savn. Det hendte at enkelte trosset forbudet og kom sammen likevel. Slike sammenkomster ble som regel lagt utenfor allfarvei, og opplysningen om hvor og når arrangementet skulle gå av stabelen ble formidlet gjennom "treskoposten".

– Folk hadde jo ikke noen steder å gå den gang. Jeg kan minnes jeg møtte opp til Lidalshytta oppe ved Sangeslandsvannet. Det var noen som hadde samlet seg der for å ha det som "et grann moro". Men så kom det en som hette Wehus. Jeg visste ikke hvem det var. Han skulle ha fatt i Sørvik (Betongbygg). Det var forresten han som hadde ansvaret for byggene på Homme (Leiren). Jeg visste ikke hvor han var og skulle være med han opp til Sangesland, kanskje de visste hvor en skulle få tak i ham. Jeg fortalte ham ikke noe annet en vanlige ting, men i og med at vi var samlet der fikk jeg 20 kroner i mulkt. Jeg ga opp navnet mitt. Det var ikke lov å ha en slik forsamlingsplass ute.

– Så du fikk 20 kr. i mulkt? Det var ganske mye.

– Nei, det var vel ikke så mye, og jeg visste vel at det ikke var lov, men jeg tror ikke flere fikk mulkt. Det var bare det at jeg var så dum at jeg oppgav namnet mitt som gjorde at jeg ble bøtelagt. Jeg måtte på politistasjonen i byen å betale boten. Boten var jo ikke så enorm. Jeg husker at vi hadde 12 kroner for å hogge et mål ved.

Dårlig med klær og skotøy

Far min døde i 1944. Vi var nede til min onkel i Vennesla og fortalte det til ham, samtidig ba jeg ham opp i begravelsen. Men han måtte bare si at han ikke kunne komme, for han hadde ikke klær. Han hadde ikke noe annet enn papirsko å gå med. Enkelte var kanskje så heldige at de fikk byttet til seg noe, men de som ikke hadde kjennskap til slikt måtte bare gå med det de hadde.

Værst var det med arbeidstøy. Det var bl.a. umulig å få tak i gummistøvler. Sykkeldekk kunne en heller ikke få kjøpt. Jeg tror det var noe som het provianteringsråd i Kristiansand. Der kunne en visst få til delt noe dersom en var helt forleien. Naboen min hadde heller ikke arbeidssko, de han hadde var visst av papir. Han fikk anvisning på et par nye sko. Ellers tror jeg folk flest strevde med sitt. Det var skralt for mange og de strevde med å få fatt i klær og mat, men det var heldigvis nok av arbeid.

Det var jo rasjonering på sjokolade og sukker og mange andre ting i lang tid etter krigen. Rasjoneringen på kveitemjøl var kanskje det som først ble opphevet. Jeg husker at jeg så sent som i 1947 tok ferga over til Danmark og videre til Sverige. I Gøteborg fikk jeg kjøpt et par riktig gode sko og ei jakke. Slike ting var det ikke mulig å få kjøpt her hos oss, selv så lenge etter krigen. Fremmed valuta hadde vi lite av, men jeg hadde fått 5 dollar av mor, hvor hun hadde fått dem fra vet jeg ikke, og når en hadde dollar kunne en jo få kjøpt det meste.

St.Hans feiring

Det året tror jeg St.Hanskvelden var på Hæane på Homme. Det var Borghild Engeland som stelte det i stand. Der var masse folk. Atskillige var fra Hægeland. Underholdningen var å "Slå på ringen", "Siste par ut" og slikt noe. Jeg antar at det var Blå Kors som hadde "setta det i stand".

– Det var ikke mye drikking og slikt på St. Hans?

– Det fantes ikke sånn noe. Etter krigen var det jo ikke noe å få fatt på heller. Brennevinet var rasjonert under krigen og i lang tid etterpå. Jeg tror rasjonen var ei flaske brennevin pr. måned. Du vet det fine brennevinet kunne en stå i timevis utenfor polet for å få ei flaske av.

– Tror du det var mange som brygget noe under krigen?

– Jeg tror nok det var noen som prøvde å sette noe, men det var jo ikke sukker å få fatt i. Det eneste en kunne få tak i var melasse og det var det nok noen som forsøkte å brygge av. De satte kanskje noe brygg og så brente de dette. De fikk en slags hjemmebrent. De som var flinke til å lage det til kjøpte noe på apoteket og mikset det til så det ble fint i

smaken. Det hendte, men jeg tror det hørte med til sjeldenhetene.

– De hadde ikke noe fest på lokalet som noe fredsfest eller noe sånt? Eller på brakka på Homme, feiret de noe der?

– Det var jo store tilstelninger i Leiren da russerne var der. Da var der en slags underholdning med noen kåseri og noe "syssedant". Jo, de hadde en tilstelning med noe dans inne i den brakka som brant. Lensmannen og flere kjente var der. Du vet det var jo ikke lov å ha dans under krigen så nå var det anledning til å "svinge" seg.

Men ellers tror jeg at folk var opptatt med å arbeide denne frihets-sommeren. Været var så ualminnelig godt, og folk var opptatt av å skaffe seg så mye som mulig av markens grøde. Poteter og gulrøtter kunne en få omsatt så mye en ville av.

Auksjon

Etter krigen var det auksjoner over ting som var igjen etter tyskerne. Der kjøpte jeg bl.a. en grå redningsvest. Det var atskillige varer som tyskerne hadde reist fra. Høsten 1945 var det auksjon på brakka i Leiren. Det var lensmannen som var auksjonarius. Men jeg vet ikke om folk var så veldig interessert i det som skulle selges. Det var vel mye senger. Jeg tror det var noe de kalte for himmelsenger.

(Køyesenger). Det er en slik seng på hytta oppe med Hommekjønn. Det var tre av de som arbeidet med å bygge brakkene som bodde hos oss som fikk den senga bort her, og etter krigen ble den bare stående, så da flyttet vi den opp på hytta.

Livet rundt Hommeleiren

Etter at tyskerne var reist kom russerne til Hommeleiren. De tok seg ofte en tur på Hommeheia. Jeg husker en dag da jeg skulle opp etter kyrene, og så kom det svart av russere så jeg ble så redd at jeg tok på heimvei så fort jeg kunne!

– Hva var det de skulle på Hommeheia?

– De var vel oppe for å fotografere for der var så høgt der oppe. Tyskerne holdt seg også mye på Hommeheia.

Jeg husker ikke sikkert når russerne reiste fra Homme men de bodde der en tid utover sommeren. De hadde mye moro der. Det var stas med russerne, de måtte holde seg til venns med dem. Det var ikke fienden vet du. Hva de stelte med er jeg ikke sikker på, men jeg tror mange av dem var flinke treskjærere.

Det var flere tilstelninger og fester i leiren. Jeg var der aldri, men der var fullt av folk.

– Ja, var det mye fyll der?

– Det var dansefester de hadde, jeg vet ikke om der var noe fyll.

– Var det folk fra hele Øvrebø der?

– Ja, det var bl.a. folk oppe fra Øvrebø som var der "jamt". De hadde tilstelninger mest jamt der ute i Leiren i brakkene.

Jeg tror de hadde tilstellinger nesten hver eneste kveld. Det kom mange der, særlig ungdom, og så hadde de dans og moro.

Men det gikk stille og fredelig for seg, det var ikke det. Og på den måten fikk russerne en slags selskap. Alle som ville kunne komme der. Det var jo fred, ingen hadde noe å si til det.

Litt om den første tiden etter krigen

Under krigen gikk det stort sett greit for seg i Øvrebø. Folk anmeldte ikke hverandre. Men det var vel han Wehus, stornazisten, som sto bak det da jeg ble anmeldt. Ble ikke han dødsdømt etter krigen tro? Folk hadde i det store og hele ingen plasser å gå. Jeg kan minnes at det ble stelt til noe på ungdomslokalet, men det var jo ikke lovlig. Men det var jo nokså urettferdig det som skjedde etter krigen. Mange av de som var nazister hadde jo aldri gjort noe menneske noe vondt. Noen måtte sone ute på Dalane, og jeg husker at kona til en sa at det var den tyngste reisa han noen gang hadde gjort. Her i Øvrebø tror jeg ikke det var noen som hadde gjort noen fortredd. I mange andre bygder ble det så mye splid, det tror jeg ikke det var her. Men noen av dem tjente jo store penger på å være nazist. Det skulle jo bare mangle at de ikke skulle straffes!

Jeg tror ikke det var så mye hat mot de som hadde vært nazister her i Øvrebø. Men der var mye prek om det etter krigen.

Det var ei fæl tid med krigen! Men nå flottes folk seg så fælt at de kan ikke få nok av noen ting.

Artikkelen bygger på samtaler med to søsken i Øvrebø som ønsker å være anonyme.

Jakt og fangst under krigen

Av Olav K. Eivindson

Forhistorien til denne fortelling går helt tilbake til årene før krigsutbruddet. Jeg vokste opp i Vennesla i mellomkrigsårene. De sosiale forholdene var ganske annerledes enn i dag. Det var færre innbyggere, og stor arbeidsledighet. Penger var det lite av blant folk. Kommunen var hardt presset økonomisk, derfor var det få eller ingen tiltak for barn og ungdom slik vi ser i dag.

Skolegangen var 6 timer annen hver dag på "Vennesla Skule". Undervisningen foregikk på landsmål, uten at jeg dermed vil påstå at noen tok skade av det. Selv om vi hadde en god del heimelekser, ble det også tid til å farte i skog og mark. Om sommeren sparket vi fotball på en av de mange plassene vi hadde ryddet i Graslia, eller vi badet på Stemmane, badeplassen vår. Det var den tids tilbud til ungdommen.

Om vinteren brukte vi skibakkene, som det var flere av på Graslijordet. Ellers gikk vi på ski innover Venneslaheia, Moseidheia og til Moseidvarden - ja helt til Loland når det var gode føreforhold.

Det ble skog og mark som ble vår tumleplass, og særlig Bjønnåsen med tilliggende herligheter. Når jaktlysten våknet i meg kan jeg ikke tidfeste, men jeg kan huske at jeg begynte ganske tidlig å drive jakt med "springbørse". Det ble forløperen for geværet, for min del. Vi startet med å jakte på ekorn. De hadde et ganske verdifullt skinn. Jeg tror faktisk vi fikk 5 kroner for et feilfritt skinn. Det var mye penger den gang!

Men det var først da jeg som 13-14 åring fikk være med fetteren min Karly på jakt på Stølen, at den stor gnisten ble tent. Det er vel litt sterkt å kalle det jakt, jeg gikk i sikker avstand bak Karly og opplevde den sitrende spenningen hver gang en fugl fløy opp, og skuddene smalt.

Det ga mersmak og resulterte i at jeg lurte meg ut på jakt i Bjønnåsen med eget gevær. Jeg så mitt snitt til å "tyvlåne" min fars gevær. Da ble det mere fart i ekornjakta!

Det var ikke så lite bryderi med å få kjøpt patroner, så ung som jeg

var på den tiden, men det ordnet seg greit når man bare hadde de rette forbindelsene. Av ammunisjon brukte jeg tre forskjellige typer. De minste patronene til salonggeværet var de som ble kalt "to-øres", eller "eikenøtter", som de også ble kalt. De var for svake til jakt, så det var vanlig å bruke "tre-øres", dvs. de som brukes til miniatyrskyting. Den kraftigste patronen ble kalt "ekstra long", og kostet 5 øre. Det var mye penger den gang, så det ble til at vi brukte mest "tre-øres".

Mine jaktturer i Bjønnåsen og heiene omkring Graslia fikk en bråstopp da krigen begynte. Det kom pålegg fra de tyske myndigheter om at alle skytevåpen skulle innleveres. Den som ikke etterkom påbudet ble truet med fengselsstraff og det som verre var. Den trusselen virket ikke på min far, og salonggeværet ble stille og rolig gjemt vekk i hytta på Jeppestøl.

Spilljakt

Geværet fikk hvile fram til våren 1941, da fant Torkel, kameraten min og jeg ut at vi ville prøve hvordan det var å gå på tiurleik. Nå må jeg opplyse om at NS-medlemmene fikk beholde geværene sine, og i tillegg fikk de tillatelse til å drive spilljakt om våren. Spilljakt hadde vært forbudt i flere år, men nå var det altså kommet et unntak for de som fikk "jakttillatelse". Nå hadde naturligvis ikke vi noen "jakttillatelse", men vi hadde heller ikke lov til å ha våpen - vi kom til å "synde" på to områder! Men vi fant ut at lyden fra skuddene våre, om de ble oppservert, ville være den samme som lyden fra et "legalt" gevær. En slik sjangse kunne vi ikke la gå fra oss, spesielt når vi visste at Langevannseiken minnet mest om en "hønsegård".

Å gå på tiurleik ble en ny og spennende opplevelse. Å "springe inn" en tiur går ut på å lure seg inn på fuglen når den spiller, og i den delen der den "filer". I noen sekunder er tiuren i ekstase - den hverken hører eller ser noen ting. Det gjelder å benytte seg av dette, og med litt hell kan du komme på skuddhold. Jeg husker godt den første tiuren vi "sprang inn". Det var tidlig på morgenen og fremdeles mørkt, og vi kom ganske nær treet der den satt. Avtalen var at jeg skulle skyte først. Til tross for mørket fikk jeg godt sikte på tiuren, men til min store for-

Tegning av Andor Renstrøm.

skrekkelse kom det bare et klikk da jeg trakk av. Tiuren lettet og forsvant! Da vi gjemte vekk geværet hadde vi satt det godt inn med olje og fett, noe av fettet satt igjen i låsen og hindret skuddet å gå av.

Den første turen på leiken ga mersmak, og det ble flere turer denne våren. Men det ble ikke bare tiurleik. Det var godt om orrfugl på den tiden, og på heiene mellom Jeppestøl og Leesland var det flere gode orreleiker. Orreleiken foregår på myrene, og det er vanlig at en bygger en barhytte - "skrell" som jegerne kaller den. I god tid, før det lysner av dag, må jegeren legge seg i skrellet og vente på orrfuglen. Mens tiuren opptrer i ensom majestet møter orrfuglen opp i større eller mindre flokker. Orrhanen må kjempe mot rivalene om orrhønenes gunst. Det var fascinerende å følge utviklingen i spillet, men det forhindret oss ikke fra å skyte når forholdene lå til rette for det.

Tiurleikene hadde sine egne navn. Det var en stor fordel å kjenne til de forskjellige leikene når jakta startet opp. Jeg husker en leik som lå i nærheten av Verås, den var "knagane" god. Det var bare ett aber, den lå like i nærheten av et vaktårn tyskerne hadde satt opp. Tårnet var nesten bestandig bemannet. De var på utkikk etter allierte fly og de hadde forbindelse med flyplassen på Kjevik. Det var ikke så greit å bruke hagla når tyskerne var på vakt, men vi fant ut at vi kunne bruke salongrifla med "treøres" patroner, de smalt mindre. Tross bemanningen i tårnet, det gikk mangen en tiur i bakken på Veråsleiken.

Spilljakta ble den viktigste jaktformen jeg var med på under krigen. Det var en fin tid. Vi dro av sted lenge før det ble lyst, mens vanlige folk fremdeles lå og sov. De få vi traff på, var folk som var ute i samme ærend. Etter hvert ble vi kjent med andre som dreiv "ulovlig" jakt, vi utvekslet erfaringer, og det bidro til mange turer rundt i distriktet. Den siste tiuren skjøt jeg dagen før fredsdagen, og dermed var spilljakta over for min del.

Opplevelser under spilljakta

Jeg har fartet mye i skog og mark opp gjennom årene, men ingen naturopplevelser har vært sterkere enn noen av de vårmorgnene på spilljakta i krigs-årene. Etter at vi var ferdig med morgenjakta, mens vi ventet på at orrfuglen skulle begynne "solospillet", måtte vi ha oss en matbit. Vi leiret oss rundt bålet, dagen var i ferd med å bryte fram. Krigen med all sin elendighet var så fjern. Her i skogen var alt ved det gamle, slik det hadde vært bestandig. Det var noen fine timer!

Rett før sola brøt frem satt orrfuglen som svarte flekker i tretoppene. De buldret og sjåget så det var en lyst å høre. Vi startet denne delen av jakta ved å lure oss inn på fuglen, mens vi etterlignet orrens spill så godt det lot seg gjøre. Det var vanskelig, og jakta ga lite utbytte, men det var utrolig spennende mens det sto på.

Nå var det ikke bare idyll. Noen dager var det sludd og regn. I stupene mørke hendte det at vi plutselig sto til livet i en flomstor bekk! Da kunne det bli noen sure timer, men likevel, det er også opplevelser som jeg ikke ville unnvært, og som jeg tenker tilbake på med glede.

Tegning av Andor Renstrøm.

Når våren var i anmarsj begynte det å krible både i armer og bein. Vi kunne nesten ikke vente og begynte forberedelsene tidlig på vinteren. Vi var heime hos Knut Dale, svogeren til Torkel, som var et naturtalent når det gjaldt jakt. Det han ikke visste om jakt var ikke verd å vite, og han ble vår læremester. Allerede i februar begynte vi å bli utålmodige. Jeg husker Knut måtte dempe oss ned. "Tålmodighet er jege-rens første bud", sa han. Vi orket ikke å vente og startet opp lenge før skogsfuglene var i brunst. Naturen måtte gå sin gang, men når skaren bar ble det noen fine turer likevel.

Vi hadde øynene med oss når vi var i skogen, jeg husker en morgen da vi var på jakt mellom Mykland og Leesland at vi ble oppmerksom på noen gran- og furutrær som var pyntet omtrent som juletrær. Det hang lange strimler av sølvpapir og glinset i morgensola. Vi forbandt det straks med krigen, og til å begynne med var vi noe forsiktige med å berøre "juletrepynten". Etter en tid fikk vi greie på at det var allierte fly som brukte sølvpapiret for å forstyrre tyskernes radar.

Høstjakt

Etter hvert som krigen rullet videre ble det drevet flere former for illegal jakt. Bl.a. ble det drevet elgjakt i stor utstrekning. Den var noe for avansert for oss, men vi var med på forberedelsene og i noen tilfeller var vi også med de eldre jegerne på jakt. Jeg husker en spesiell tur som kunne ha endt med forskrekkelse. Elgen kom rett mot oss. Like før det ble løsnet skudd, fikk vi se to menn, det var dem som hadde skremt opp elgen. Etterpå fikk vi greie på at de tilhørte den "privilegerte" klasse som hadde rett til å bære våpen. Heldigvis - det gikk godt, men det kunne fått svært ubehagelige følger.

Det ble til at vi holdt oss til harejakten. Den første haren skjøt jeg med salonggevær, det var på Leesland husker jeg. Torkel og jeg var på jakt sammen med Kristen og Einar Leesland. Einar hadde hund - den hunden var et unikum å ha med på jakt. Det var en blandingshund, og den hadde en fin krøll på halen, men du verden som den kunne jage! I blant var den så ivrig at den kom foran haren. Før vi trakk av måtte vi alltid se nøye etter om hvem som kom først - haren eller hunden!

Transportproblemer m.m.

Under vårjakten smalt det både titt og ofte i skogen. De tyske myndigheter og nazipolitiet var ganske sikkert klar over at det forgikk en del ulovlig jakt med uregistrerte våpen. Det var ikke sjeldent at en kunne treffe på politi eller soldatpatruljer på vegen. Som regel ble det kontroll av grenseboerbeviset, men det hendte det var "full rulle" med kontroll av alt det man hadde med seg. Jeg husker godt den første kontrollen jeg kom bort i. En morgen, da jeg kom syklende fra Jeppestøl, sto en tysk patrulje like nord for Grovane Bedehus. Nå blir det ballade, tenkte jeg, denne dagen hadde jeg glemt grenseboerbeviset. Jeg fikk beskjed om å tømme sekken. Heldigvis hadde jakten vært uten resultat, så jeg hadde ikke noe fugl i sekken. Vi hadde hatt ute garnene om natta så jeg hadde rikelig med fisk. Fangsten lå på toppen av sekken og tyskerne ble temmelig "forstøkte" når de så all fisken. Det ble ikke noe mer snakk om å tømme sekken, men grenseboerbeviset ville de se. Jeg forsøkte meg med en bløff, og sa at jeg ikke var gammel nok til å ha "pass". De god-

tok det uten noen protester.

Det var alltid et problem når en skulle ha med seg våpen på sykkel. Det var få muligheter til å skjule det. Det var vanlig å putte løpet til hagla eller salongrifla i futteralet til fluestanga. Kolba ble båret i buksa. Den gang hadde vi det som ble kalt for "eplenikkens". De var vide og hadde rikelig plass til mange ting. Dersom det var dårlig vær hengte jeg den opp under regnfrakken. Det hendte at jeg fikk noen nærgående spørsmål når de fikk se at jeg dro av sted med "fluestanga", mens snøen fremdeles var høy og isen lå på vannene. Det gikk som regel greit, jeg hadde alltid svar på rede hånd. Verre var det om jeg skulle støte på en kontroll, men det gikk også godt. I ettertid tror jeg at når det gikk så bra skyltes det en god porsjon flaks.

Oppbevaring og skjulested for våpen

Mellom jaktturene og utenfor sesongen måtte våpen og ammunisjon gjemmes vekk. Vi hadde flere skjulesteder. Løa på Jeppestøl var ideell i så måte. Der lå de tørt og trygt helt til Inger, mor til Torkel, hadde brukt så mye høy at hun en dag sto med geværet til Torkel i handa. Det gikk bra, og siden brukte vi bikuben på Jeppestøl. Det var ingen som hadde lyst til å stifte bekjentskap med biene. Det gikk også an å feste dem under plata på kjøkkenbordet. Sargen var så dyp at man måtte helt under bordet for å få øye på dem. Det siste var helst i sesongen. Det ble en del nattevåking, og vi gikk nok på akkord med sikkerheten i den tida.

En vårdag holdt det på å gå galt. Da dukket det opp en tysk patrulje på Jeppestøl, men heldigvis fikk de øye på dem ved Gjelet like før de nådde gården. Torkel oppbevarte patronene under hodeputa. Det kjente søsteren hans til, og fort som en vind var hun oppe på loftet og puttet patronene opp i buksene. Det burde være en sikker plass, mente hun. Men akk - bukseslekken røk og patronene trillet ut på gulvet!! I en brennfart fikk hun samlet dem sammen og kastet dem opp på "øverste loftet". Så gikk hun tilsynelatende uanfektet ned trappen. Tyskerne var alt kommet inn i huset, og mor Inger bedyret at det ikke fantes noe ulovlig der i huset. Det som ingen visste var at under dyna i Torkels seng lå hagla!

Forskjellige former for jakt

Som nevnt, med unntak av NS-medlemmer og noen enkelte som sto på god fot med tyskerne, var det strengt forbudt for nordmenn å være i besittelse av våpen. Under elgjakten ble det likevel gitt en midlertidig tillatelse for noen "gode nordmenn". Ut over det måtte man innrette seg best en kunne.

Jeg lærte meg å drive snarefangst. Det ble bare brukt for å skaffe mat. Vi "konsulterte" våre gamle jaktkamerater som lærte oss det de kunne om snarefangst og om kunsten å sette "fuglestokker". Dette hadde vært vanlige fangstmetoder helt opp i 20-årene. Den var mindre risikofylt og vi ble ganske flinke etter hvert. Det var mye fugl så vi hentet oss mang en god steik på den måten.

Det var godt om bever så vi prøvde oss også på beverjakt. Det var mange som satte pris på den spesielle smaken på beverkjøttet, dessuten ble skinnene godt betalt, så vi skaffet oss noen kontanter på den måten.

Reven var heller ikke trygg. Skinnen var ekstra godt betalt, så vi gjorde litt av et "varp" hver gang vi fikk ram på en fin rødrev. Revefangst med gevær var vanskelig, unntatt når vi la ut åte. "Latmannsjakt" kalte vi den. Det var svært behagelig, vi lå jo i ro og ventet på at "Mikkel" skulle innfinne seg ved åta.

Det var to andre fangstmetoder som ble brukt på reven. Man kunne sette ut revesaks eller bruke gift. På Jeppestøl lagde de saksene selv. Det var igjen vår læremester Knut Dale som måtte i ilden. Det var to typer sakser. Den mest vanlige var fotsaks. Dersom reven gikk i saksa ble den sittende fast med den ene foten. Det var en stygg og pinefull fangstmetode. Den andre typen saks var en hals-saks. Her måtte reven ta åta med kjeften. Saksa slo da igjen over halsen, og det resulterte i en snarlig død.

Et annet og godt alternativ var å bruke sovemiddelet "Veronal". Det gikk ut på å få reven til å ete så mye sovemiddel at den tok seg en blund. Vi brukte sild som åte. Metoden gikk ut på at vi fylte "Veronal" i kjeften på silda. Så ble den gravd ned i snøen så bare hodet var synlig. Det ble tømt litt vann rundt slik at silda frøs fast, reven måtte da ete den på plassen. Det hendte at reven sovnet på "åstedet", men det fore-

kom også at den ruslet et stykke før den duppet av. Etter en dose "Veronal" ble sporene å sammenligne med ei slalomløype.

I ettertid kan en vel si at det ikke er pene jaktmetoder som er beskrevet ovenfor, men man skal huske på tiden - og under krigen var ikke alle disse jaktmetodene forbudt - dessuten var det en måte å høste det naturen ga.

Andre minner fra krigen

Når jeg sitter og mimrer om krigstiden tenker jeg ofte på alle de tingene vi lærte oss i den tiden. Det var mangel på alt og vi måtte hjelpe oss som best vi kunne. Jeg husker at jeg var med og brant tjære av "tøre" røtter. Tjæra brukte vi under båten eller til å smøre beksømstøvle med.

Det var godt om fisk og tidlig om våren så snart isen gikk av vanne-
ne satte vi ut garn. Senere på sommeren brukte vi oter eller fluestang. I de mørke høstkveldene gikk vi på bekken og lystret. Som regel brukte vi karbidlykt og hov. Av og til brukte vi lyster, men det var helst når vi skulle ta storfisken. Det er mange andre minner som knytter seg til krigsårene, men det vil føre for langt å komme inn på disse i denne forbindelse. Jeg har begrenset meg til å gi et lite innblikk fra mine jakt-
opplevelsene fra denne tiden.

Fredsminner fra Øvrebø

Av Lars Asbjørn Ilebekk

Freden kom syklende

Nyhetene som kom i siste del av april og de første dagene i mai 1945 fortalte at Tyskland var i ferd med å bli beseiret. Fra øst og vest trengte de allierte styrkene inn i Tyskland. Det var bare et tidsspørsmål når tyskerne måtte overgi seg. Det var en spennende tid, men livet måtte gå sin gang. Det var en travel årstid. Den 8. mai var vi i full sving med våronna da Andreas Sandvann kom syklende. Han virket ganske opprømt. På lang avstand ropte han : " Nå er det fred"! Han hadde det svært travelt. Han var på vei til Kristiansand for å følge begivenheten på nært hold.

Den gode nyheten gjorde at vi tok fri resten av dagen. Vi gikk heim for om mulig å høre mer nytt. Det var ingen tvil - det var fred! Vi måtte finne fram flagget. Endelig skulle vi heise det norske flagget. Det hadde ligget nedpakket i fem lange år. Det var et stort øyeblikk da flaggene ble heist rundt i bygda.

Selv om vi hadde ventet på dette i flere år, var det ikke fritt for at det bekymret oss en del. Her i landet var det betydelige tyske styrker. De var velutstyrt og godt bevæpnede. Mange fryktet for at de ikke ville kapitulere sammen med resten av den tyske armeen. Det verste som kunne skje var om de ville fortsette å kjempe, men heldigvis gikk det ikke slik.

Hommeleiren i krig og fred

Likevel - vi ville få en overgangstid som kunne medføre problemer. Tyske forlegninger var det over alt. Her i Øvrebø hadde tyskerne bygd opp en stor militærleir på Homme. Det var brakker for mannskaper, depoter og garasjeanlegg m.m. Det ville ta tid før de allierte styrkene ville komme til landet. Det var heller ikke noe organisert militærvesen. Fram til de norske styrkene kom fra England ble det hjemmestyrkene som måtte sørge for ro og orden. Det var litt spennende å se hvordan

Noen reiste til Kristiansand for å være med på fredsfesten. Her er det blant andre Einar Bjørndal som gir uttrykk for spontan frigjøringsglede.

de tyske offiserene ville reagere. Nordmennene var ikke uniformerte. De møtte opp iført nikkers og vindjakke, bevæpnet med flybårne amerikanske Sten-gun. Det var kanskje litt uvant for tyskerne, men det førte ikke til noen problemer. Alt gikk greit for seg. Trass i nederlaget var de stort sett glade og gemyttlige. Det kunne se ut som freden kom som en lettelse for de tyske soldatene. Mange hadde ligget ute i felten i en årrekke, og så vel fram til å komme hjem.

Etter en tid begynte de å forlate leiren på Homme. De bar fremdeles våpen, men ble betraktet som krigsfanger. Det ble bestemt at de tyske soldatene fra store deler av Sørlandet skulle samles på Evjemoen. Først etter at de kom dit skulle avvepningen foretas. I begynnelsen av juni begynte forflytningen. Omtrent hver dag kom de i store flokker oppover dalen. Noen få hadde sykler, men de fleste gikk. Eiendelene sine bar de på ryggen, eller fraktet med seg på små hjemmelagde handkjerrerr. Det var varmt og turen ble anstrengende. De forsøkte å lette på børen ved å kaste fra seg det de kunne unnvære. Det lå mye "tysker-gods" langs veien i de dagene.

Når det var gått en flokk oppover, tok vi oss gjerne en tur for å se om det var noe å finne etter dem. Den gang var det meste av verdi. Det var mye tøyvarer å finne. De fem krigsårene hadde tæret på ressursene, så det meste ble tatt vare på. Det lå en god del teltduker i grøftekantene. Telt var det få som hadde. Kneppet man sammen tre duker ble det et brukbart firemannstelt. Det var mange slike telt å se i årene etter krigen.

Senere kom strømmen av tyskere den andre veien. De dro mot Mandal. Her ble det foretatt avlusning før de ble transportert til Tyskland med båt. Det tok tid før de siste forlot Norge. Jeg mener å huske at det var tyske krigsfanger her i landet helt fram til våren 1946.

Russerne flyttet inn

Da krigen sluttet var det 84 000 russiske krigsfanger her i landet. Hvor mange det var her på Sørlandet er jeg ikke sikker på, men trolig var det flere tusen. Etter kapitulasjonen ble de samlet sammen. Russerne ble innkvartert i de tyske militærleirene etter hvert som de ble frigjort. En tid ble Hommeleiren tilhold for russerne. På det meste var det mellom 400 og 500 mann samlet her i leiren. Foruten Hommeleiren var det russere på Aukland i Torridalen, i Brennåsen og på Møvig i Vågsbygd. De ble værende her utover sommeren, jeg husker ikke helt sikkert når de reiste.

Jeg var vaktmann ved leiren fra mai til ut på høsten en gang, da overtok det norske militæret.

Russerne ble veldig populære blant befolkningen. Leiren på Homme ble et samlingssted for hele bygda, og de ble godt mottatt der de kom. Det var ingen som kunne russisk, så det ble noen problemer med språket. Blant dem var det en løytnant som kunne flytende norsk. Han ble tolk og kontaktmann.

I leiren var det ofte tilstelninger og fester med konserter og annen underholdning. Russerne var flinke til å synge, og kort tid etter at de var kommet, hadde de organisert et sangkor i leiren. Koret ble populært og fartet rundt for å underholde. Rett som det var tonet fremmede og ukjente russiske folketoner ut over bygda.

Russerne var gode til å synge. Rett etter frigjøringen dannet de sine egne sangkor. De akkompagnerte seg selv og instrumentene ble skaffet til veie av gavmilde nordmenn. Russerne var svært populære, her er de fotografert under en konsert i Ravnedalen i Kristiansand.

Russerne ble også med på det som skjedde rundt hos private. Det er rart, men med god vilje gjør en seg lett forståelig, selv om språkbarrieren er stor. Ungdomslaget stelte til dansefester, og de kristne organisasjonene hadde også flere arrangementer for dem.

Ofte var det underholdning av kunstnere. En gang var der blant andre en kjent felespiller fra Setesdalen som hette Hægglund. Det var alltid et godt innslag av bygdefolk på tilstelningene. Det var kanskje særlig ungdommen som møtte opp.

Russerne var svært hatefulle overfor tyskerne. Det var ikke så rart, de var blitt pint og plaget under fangenskapet. Det kan nok være at de tok noen tyskere som de kjente igjen som tidligere fangevoktere fra krigens dager.

Jeg husker at jeg ble noe skeptisk en dag jeg hadde vakt ved leiren. Det kom en som hadde vært offiser. Det ble fortalt at han hadde vært general i den russiske hæren. Han hadde funnet en tysk pistol i leiren.

Han visste at den ammunisjonen jeg hadde, passet til pistolen. Nå ville han prøve den. Jeg var alene i leiren og likte ikke situasjonen. Men så fikk jeg tak i løytnanten som kunne snakke norsk. Etter at han hadde forsikret meg om at det ikke skulle skje noe uoverveid, og dessuten fortalt meg at offiseren ville bli sur dersom jeg ikke føyde ham, gikk jeg motstridende med på prøveskytingen. Jeg befant meg på "tynn is" som det heter. Dersom det hadde hent noe, var jeg kommet ut å kjøre. Litt ubetenkt var det naturligvis, men jeg var "ung og nauden" den gangen - bare 17-18 år.

Så gikk vi alle tre over veien og inn i heia for å teste pistolen. Jeg torde ikke gi ham mer enn en patron av gangen. Jeg var ikke sikker på hvordan det ville utvikle seg. Jeg var redd for at han ville ta noen av tyskerne, det var for unngå det at jeg var der for å passe på.

Det skulle jo ikke forekomme at det var våpen i leiren, men på en eller annen måte var den blitt etterglemt. Hvor den ble av etterpå vet jeg ikke, men det ble rapportert til de som hadde ansvar for leiren.

Den første 17. mai og litt til

På 17. mai kom vi først sammen i kirka. På begynnelsen av dagen regnet det, men så ble det så nydelig fint ut på dagen. Der var kolossalt med folk. Vi hadde jo ikke feiret 17. mai på fem år. Og så var det jo fred. De ble minnet de som hadde kjempet for freden og de som hadde måttet gi sitt liv for landet. Det gikk tog, og jeg tror 17. mai komiteen hadde stelt til et musikk-kor som gikk i spissen.

Etter denne dagen hadde en jo ikke tyskerfrykt, og det var fred og ro, men alt var ikke i normal gange før lang tid etterpå. Det var tomt for alle ting av varer. Rasjoneringen fortsatte selv om det smått om senn ble lempet på forskjellige ting. Det var en masse det var mangel på, og en kunne ikke bare gå i forretningene og få det en ville. Det tok måneder og år før alt var som normalt. Det var mye som skulle bygges opp, så der var bruk for arbeidshjelp. Hele Nord-Norge var brent, og det var mange herfra som reiste opp for å være med på gjenreisninga der. Ellers var det jo mye her som også lå nede. Det hadde vært skralt med alle ting så vedlikehold av bygninger og redskaper hadde det vært

De tyske soldatene dro til Mandal for å bli avluset. Siden ble de skipet videre til Tyskland. Eiendelene sine bar de med seg på ryggen eller transporterte på heimelagde handkjerrer.

så som så med. Det var en gjenreisningstid og mye å ta fatt på. Alle var innstilt på å gjøre en innsats. Nå skulle vi bygge opp landet igjen, nå skulle vi tilbake til fredelige og gode tider igjen. Det tror jeg lyktes, og styresmaktene gjorde en god innsats. Det er klart at det er mye en kan kritisere. Vi hadde oppgjøret med de som hadde holdt med tyskerne og det ble jo ikke gjort like rettferdig alt sammen, men det var et stort apparat som skulle i sving. Også her i Øvrebø var det jo en del som holdt med tyskerne, men oppgjøret her gikk stort sett greit. De fikk vel noe straff, ofte tror jeg det var en mulkt. De måtte ut med en pengesum da oppgjøret skulle gjøres etter krigen, de som hadde sittet i styre og stell og kanskje hadde bevilget penger til støtte for tyskerne. Men de hadde stelt seg så "sjebelig" her, at det var ikke noen som fikk så hard straff selv om de hadde vært medlem av NS.

Artikkelen bygger i sin helhet på samtaler med Torjus Reiersdal. Samtalen er tatt opp på bånd av Øyvind G. Føreland den 10.01.95.

Russeren ble brakt til Øvrebo kirke på en lastebil.

Fred, frihet – men ingen heimreise

Av Magne Ivar Rokoengen

For de russiske krigsfangene ble frigjøringen mer enn avslutningen på krigen. De hadde gjennom store deler av krigsårene levd i tysk fangenskap med alt det som fulgte med. Sult og slag fra fangevokterne hørte med til dagens orden. Freden kom med frihet fra alt dette. Så langt det var mulig begynte livet å normalisere seg. Det meste av det de hadde vært avskåret fra under fangenskapet ble nå mulig.

St.Hans-aften hadde en del av russerne, som holdt til i Homme-leiren, dratt til Støssvann for å bade. De hørte til våre allierte og var svært populære. En del norske hadde slått følge med dem. En ung russer var svært god til å svømme så han boltret seg av hjertens lyst i det friske vannet. Det var stor stemning både i vannet og på stranden. Ingen la merke til at den unge russeren ble borte. Etter en tid savnet de øvrige russerne kameraten sin, og det ble satt i gang sokningsarbeide. Han ble funnet, men da var det for sent.

Liket ble brakt til leiren. Ulykken gjorde et sterkt inntrykk både blant russerne og folk i Øvrebø.

Russeren ble gravlagt ved Øvrebø Kyrkje. I Hommeleiren stelte russerne til begravelse slik det ble gjort i heimlandet. Det var litt uvanlig. Kista ble kjørt til kjerka med en lastebil, men før de dro fra leiren tok de av lokket. Den åpne kista bar de fram til grava og noen av de andre fulgte etter med lokket. Både russerne og mange bygdefolk deltok i gravferden.

Seinere ble han, sammen med en del andre døde russiske soldater, flyttet til en større felles gravplass i Oslo.

Opplysningen er hentet fra et intervju med Gunvald Føreland, supplert med omtale i Dagbladet Sørlandet etter ulykken.

Fredsfest på Nordhagen og 17. maifeiring i Øvrebø

Av Bjarne Håberg

Det meste er minner fortalt av Åsulv Håverstad.

Noen dager før 8. mai 1945 hadde hjelpeprest Halvor Norgaard, som da bodde i leiligheten i Øvrebø skole, fått radio. Torje Håverstad og Torkjell Mindrebø hadde ordnet med det. Mange ble invitert inn i stua av Norgaard for å høre de siste nyhetene om krigens slutt og tyskernes kapitulasjon.

8. mai ble freden markert med 1-2 timers ringing med kirkeklokka. Søren Bjørnshei og Toralf Drange var ringerne, og barn og andre hadde samlet seg ved kirken og i tårnet for å være med på feiringen. Etterpå gikk de opp på Prestefjellet hvor dagen ble avsluttet med salutt. Skytebas var Toralf Drange, som detonerte flere dynamittladninger. Det var fred!

Søndag, 13. mai var det fredsgudstjeneste i Øvrebø. Sogneprest Aanund Tønnessen talte i ei fullsatt kirke.

17. mai 1945

Etter høymesse i kirken, var feiringen av freden og 17. mai lagt til Nordhagen der det var AT-leir under krigen. Kvelden før dagen var vi mange på Nordhagen. Det skulle gjøres forberedelser til feiringen. Bl.a. måtte vi skrelle poteter til lapskausen. Det var 6 år siden vi sist feiret 17. mai - og det måtte være festmat.

Den flotte fanen: "Me er fri! Vi er ikke lenger underkua!", ble denne kvelden vist fram. Den ble brukt i barne- og folke-toget, og vekte stor beundring. Fana som er malt på en damask bordduk, er godt bevart og tatt vare på. Men i dag har Øvrebø Historielag et spørsmål som laget ønsker svar på. Hvem er det som har malt fana?

Agder Tidende skreiv følgende om 17. mai feiringen i Øvrebø:

"Dessverre var ikkje veret noko strålande 17. mai-ver, som me had-

de vona oss. Men trass i dette var folk i feststemning.

Heradstyret hadde vald lærarane i bygda til festnemd, og desse i saman med fleire ungdomar hadde plana og skipa til ein storfest. Festen byrja med preike av pastor Norgaard i kyrkja.

Etter gudstenesta var det barne- og folketog. Hornmusikken frå Vennesla hadde vore so greid å koma opp og spela for oss.

Toget gjekk til Nordhagen, der T. Haaverstad hadde stilt sitt store uthus til rådvelde, likeso kunne ein bruka A.T-leiren.

Alle fekk her middag (lapskaus). Varor til dette var samla saman i bygda. Kyrjesongar Seland tala for borni. Sekretær Åbert Andersen talte litt frå sitt Griniopphald. Det var so idrott for born. Det var jubel då karar over 50 år og over 90 kg. skulde kappspringa. Th. Haaverstad greide å bli best i si klasse.

Alle som hadde vore på Grini hadde sitt eige løp, og fekk eit hurra med på vegen.

Ved kaffibordet retta lærar Mindrebø som formann i festnemdi ein takk til alle som hadde vore fangar og til deira familier. Det var likeso song og musikk og korte taler av fleire. Johannes Hægland, bestyrer Holsen og emissær Lauvås"

Hvem malte den flotte fana som ble brukt under 17. mai feiringen i Øvrebø. Fana er i dag montert opp i Øvrebøhallen.

Russerne i Vennesla

Av Magne Øvland

Det var en lørdag i slutten av november 1944. Den vanlige gjengen møttes i Monkjønnhagen for å gå på kino. Like før vi skulle gå, banket det på døra. Den som åpnet ble jo nokså forskrekket da det sto tre russere på utsiden. Det var jo helt klart at det var noen som hadde rømt fra tysk fangenskap. De ba oss om hjelp for å finne en vei opp til heia for å kunne skjule seg. For at det ikke skulle vekke for mye oppmerksomhet, sa Georg Granly at han skulle forsøke å sette dem på rett vei. Vi andre gikk da på kino.

Georg tok med seg russerne ut til uthuset sitt i Varmekroken. Det var det ingen som fikk vite. Der ble de liggende 3-4 dager før Georg fikk flyttet dem opp til hytta som han hadde ved Skulbergvannet. De første ukene var Georg Granly alene om arbeidet med å skaffe dem mat, men det ble for hardt å være alene om dette, så han ba Arnfinn Sørensen og meg om å hjelpe til.

Over nyttår ble russerne flyttet til Thorvald Strandbergs hytte ved Kjåvann hvor de ble til slutten av januar. Så flyttet vi dem inn til ei hytte i nærheten av Naspevarden, men der ble de dessverre oppdaget av noen, så de måtte på flyttefot igjen. Heldigvis hadde Georg leid hytta til lærer Nils Histøl slik at vi kunne flytte dem dit. Her oppholdt de seg til palmesøndag den 25. mars 1945. Samtidig hadde Georg fått kontakt med Omar Sangesland, som vi fikk veldig god hjelp av. Palmesøndag var Georg og jeg oppe og flyttet russerne bort til en øde gård, som Omar Sangesland hadde kjennskap til. Den var på hans fars eiendom.

Mens de var på den øde gården, begynte de å bygge ei lita hytte under en fjellnabbe. Omar Sangesland skaffet noen stokker og annet materiale som ble brukt. Hytta ble kledd med torv og små busker så det var helt umulig å se den. Den hadde også en hemmelig utgang som var kamuflert. Her oppholdt de seg til 8. mai, da var vi oppe og hentet dem.

Uten Georg Granlys innsats hadde vi aldri klart jobben. Den vanskeligste delen med å holde russerne i live, var jo å skaffe mat og klær,

Hytta til lærer Nils Histøl i Øvrebø ble tilholdssted for russerne en tid. Fotografiet er tatt under ganske andre og mere fredlige forhold.

samt holde dem skjult for andre folk. Var vi blitt oppdaget hadde det resultert i dødsdom for oss alle.

Det var ikke lett å skaffe mat, men ved å utnytte bekjentskaper og svartebørsen fikk vi det til.

Georg Granly og jeg var på en gård i området Finsland - Øvrebø. Der fikk vi kjøpt en gammel hest for tusen kroner. Det tok oss ett døgn å hente den. Hesten fikk vi slaktet, men den var så gammel og seig at vi fikk en slakter til å male opp alt sammen til pølser og biffhakk. Vi byttet en del med andre varer.

En gang i begynnelsen av februar skulle Georg, Arnfinn og jeg opp med forsyninger. På grunn av tyske kontroller kunne vi ikke dra over Drivenesheia. Vi måtte sykle om Mosby. Veien var dårlig ved Homstein, det var bare leirsuppe. Det ble mest å dra sykkelen etter seg. Da vi nærmet oss hytta til Histøl, skulle vi spare litt på veien ved å gå over et islagt vann. Da vi var kommet halvveis begynte isen å briste. Vi kom oss over på et vis, da var kl. 01.00 om natta. Om morgenen var vannet isfritt. Det ble jo mange og tunge turer gjennom vinteren og våren.

8. mai 1945

Frihetsdagen var fantastisk. Først da kunne vi føle oss fri. Redselen for at vi skulle bli tatt av gestapo, som vi hadde levet med i lang tid, ble med ett borte. Ut på dagen fikk Georg tak i en drosjebil, og vi ble enige om å dra opp til Øvrebø og hente russerne. Det var helt fantastisk å se den glede de viste når det endelig gikk opp for dem at krigen var slutt. Da vi sa at de måtte pakke og komme med en gang, sa de nei! Vi måtte forstå at de ikke kunne komme til folk uten å ha vasket og barbert seg. Vi måtte bare vente til de var ferdige med sitt toalett. Det var jo litt moro å komme ned til bygda med de tre russerne vi hadde gjemt unna i nesten 6 måneder.

Magne Øvland er den siste gjenlevende av de tre i Vennesla som var med på å skjule de rømte russiske krigsfangene. (*Red. anm.*)

Rømte russiske krigsfanger i Øvrebø

Av Bjarne Håberg

Historien bygger på opplysninger fortalt av Kåre Sangesland.

I slutten av januar 1945 tok Georg Granly, Moseidmonen, kontakt med Omar Sangesland, Horrisland i Øvrebø. Det var om at tre russiske krigsfanger hadde rømt fra forlegningen på Hunsfos skole i Vennesla.

Fangene holdt til i ei hytte ved Tjåvann på Drivenesheia. Det var ikke et blivende sted. Granly ville undersøke om Sangesland ville og kunne ta seg av fangene og finne en plass i Øvrebø der de kunne holde seg skjult. Det ville han. Russerne kom til Horrisland hvor de holdt til på fjøstrevet den første tida. Men faren, Martinius Sangesland, visste at det fort kunne bli rykter om at noe var uvanlig og at tyske rassiaer kunne bli resultatet. Det var dødsstraff for å hjelpe og skjule rømte krigsfanger.

Russerne ble så plassert på Bruket, et nedlagt og ubebodd småbruk på en høyde ca. 150 m fra husene til Sangesland. Rundt huset der ble det montert en fiskesen 30-40 cm over bakken med forbindelse til ei bjølle inne, slik at de skulle bli varslet dersom det skulle komme tyskere eller politi.

De hadde fått våpen til å forsvare seg med, en kragkarabin, ei salongrifle og en pistol.

Men Bruket var også en usikker plass for ei lengere tid på grunn av nærhet til annen bebyggelse og til offentlig veg. Russerne ble så noen dager i ei lita hytte ved Lie sag, ca. 200 m vest for Nordhagen der det var AT-leir i sommerhalvåret. Deretter ble de flyttet til Ropstadknuten i ei vakthytte. Klassen på Robstad skole hadde tur til Ropstadknuten og de oppdaget at det var noe mystisk og uvanlig der og rykter gikk. Kåre Sangesland som gikk på framhaldsskolen på Homstean hørte om ryktene av elevene der. Han sa fra om disse ryktene til brødrene Omar og Lars.

Planene om å få en mer varig og sikker plass til russerne ble nå realisert. I skogen ca. 600 m sydvest for husene til Sangesland, på sydsiden av en fjellvegg, ble nå russernes oppholdssted til freden kom.

Et stykke inn i skogen ved Sangesland, opp etter denne fjellnabben ble det anlagt et skjulested for russerne.

Mot fjellveggen ble det av stokker og bord bygd ei hule eller et rom til å sove og oppholde seg i. Hola ble kamuflert og isolert med torv og busker. Det ble også installert en ovn til oppvarming og matlaging og et varslingsystem for uventet besøk.

Angående kamufleringen av hola så var vi noen ungdommer, etter at 17. mai-feiringen på Nordhagen var over, som var med Kåre for å se på plassen til russerne. Vi gikk innover i skogen og Kåre stoppet og sa at her er det. Da stod vi på ei forhøyning uten at vi kunne se noe uvanlig. Men vi stod på taket til hola!

Russerne var flinke håndverkere. De lagde bjørkeski til å komme seg fram med om vinteren og til å lage skispor i mange retninger. Det var for at det ikke skulle være lett å følge et spor for å finne russerhola i skogen. Det at det bare var familien Sangesland som var involvert og som hjalp og forsynte russerne med mat og annet nødvendig, var nok en viktig grunn til at det ikke ble noen form for dramatiske episoder.

Å tie, planlagt og gjennomført sikkerhet gjorde at disse tre russerne oppholdt seg på Horrisland de 3-4 siste månedene av krigen uten at andre visste noe eller fekk mistanke om forholdet.

Vi som nå kjenner historien er imponert og beundrer måten og innsatsen til Omar og Lars Sangesland og familien for å skjule og hjelpe de rømte russiske krigsfangene.

To av russerne var menige soldater, den tredje, Mika Kudakov fra Ukraina, var løytnant i den sovjetiske armeen. Også russerne ble glade da de fikk vite at tyskerne hadde kapitulert 8. mai 1945. Men gleden var forbundet med usikkerhet. Spesielt løytnanten var redd for hva reaksjonen ville bli når de kom hjem til sitt fedreland.

Russerne og familien Sangesland hadde opplevd et felleskap som ble til vennskap. Det var et forhold som skulle vedvare i form av brevkontakt. Det ble ingen kontakt. Stalins kommunistiske regime var ikke forenlig med å bevare et vennskap i form av brev. Familien Sangesland opplevde det samme som mange andre gjorde som hadde hjulpet russiske krigsfanger i Norge. Det var bekymring og usikkerhet om hva som skjedde da de kom tilbake til Russland.

Spennende dager og timer omkring frigjøringen.

Av Jørgen Aas.

Det var, med skam å melde, ikke mye jeg fikk utrettet i motstandsbevegelsen under krigen. Min kontaktmann var Harald Nygaard. Jeg var formann i godtemplarungdomslaget i Vennesla, og han var sekretær. Han hadde ulovlig radio, en av de små mursteinsformede radioene med øretelefoner, som motstandsbevegelsen mye benyttet, og av og til var jeg hjemme hos ham og hørte nyhetene fra London. Hans far Jakob Nygaard, senere kontorsjef i Vennesla kommune, var en av dem som sammen med Henry Jensen, Moseidmoen - hentet disse radioene i Oslo. I Oslo ble Henry Jensen kontrollert av tyskerne. Han hadde radioen, innpakket i avisapir, puttet inn på brystet. Henry ble kommandert til å rekke armene i været. Han rakte bare opp den ene armen, mens han holdt på radioen med den andre. Tyskeren befalte armen og befalte ham så å rekke opp den andre armen. Henry var iskald. Han flyttet rolig den ene armen ned på brystet og holdt på radioen med den, mens han rakte den andre i været. Som ved et under ble han ikke kroppsvisitert. Hadde han det blitt, ville krigen ha vært slutt for hans vedkommende.

Harald fikk også en del illegale aviser og brosjyrer, både lokale og fra England, som vi distribuerte. Selv det måtte vi være ytterst forsiktige med, og bare dele ut til folk vi kunne stole hundre prosent på. Det var mange som ble fengslet på grunn av slik virksomhet. Men disse illegale avisene og brosjyrene var viktige nok, både for å spre opplysninger og for å holde motet oppe hos folk.

Tidlig på året i 1945 var det mye tale om å sette i gang generalstreik i Norge.

En dag i begynnelsen av februar fikk jeg telefon på jobben. Det var Harald som bad meg å komme opp til ham om kvelden. Jeg tenkte straks at det var noe nytt om generalstreiken, men isteden fikk jeg vite

at en av hans kontakter var blitt arrestert på vei til Oslo, og nå var de redde for at gruppen skulle bli opprullet. De var derfor blitt tilrådd å prøve å komme over til Sverige, som så mange andre hadde vært nødt til tidligere. Jeg fikk ikke vite hvem han skulle flykte sammen med, men fikk senere vite at det var hans far samt Henry Jensen og hans sønn, Kjell. Harald mente det var liten risiko for at jeg skulle bli arrestert. Han lovet å sørge for at jeg skulle få overtatt radioen, slik at jeg kunne fortsette virksomheten i den utstrekning det var mulig.

Direktør Johs. Knobel på Hunsfos Fabrikker, og hans sønn Helge, var koordinatorene når det gjaldt å ordne med flyktningetransporter her i distriktet. En annen som var med på dette var gamle lensmann Søren Robstad. Han var avsatt av NS-”myndighetene” under krigen, men bodde i lensmannsgården ”Veien”. Her hadde han et par loftsrom som ble stilt til disposisjon. Knobel ordnet med transport, ettersom Hunsfos hadde biler og tillatelse til å kjøre. Mange, både fra Vennesla og andre bygder ble hjulpet av disse til å komme videre til Sverige.

Flukten

Harald og de andre venndølene kom om kvelden til lensmann Robstad. Derfra ble de sendt til en hytte på Jeppestøl, hvor de lå i dekning til neste kveld. Da vendte de tilbake til lensmann Robstad, og der ble de hentet av Gunnar Andersen, som da av og til fungerte som ”privatsjåfør” for Knobel. Han kjørte dem først til Grovane stasjon, men der var det så strengt vakthold at de fant det for risikabelt å gå på toget der. De ble så enige om å kjøre til Vatnestrøm. Imidlertid var ikke veien brøytet lenger enn til Ivelands grense, så de måtte snu. De kom tilbake til Grovane, og fikk ordnet det slik at toget skulle stoppe et stykke ovenfor stasjonen. Nils Justvik, bestefar til operasangeren Jens Olai Justvik, var konduktør på toget. Han tok dem inn i konduktørvognen, men heller ikke der var det trygt, for rett som det var kunne det komme kontroll på toget.

En annen venndøl som kjente til flukten var Helge Nordhagen. Han var med og bar bagasjen for Kjell Jensen opp til lensmann Robstad. De mente at også han hadde liten risiko for å bli tatt, men hans foreldre

Jørgen Aas.

Alle bildene er tatt omkring den tiden artikkelen handler om. Noen av bildene er utlånt av Arne Nygaard og Tonny Dyngvold Monen.

ante uråd, og han måtte fortelle det som hadde skjedd. De overtalte ham da til ihvertfall å dra ut av bygda. Han skulle reise til en onkel og tante i Lier ved Drammen.

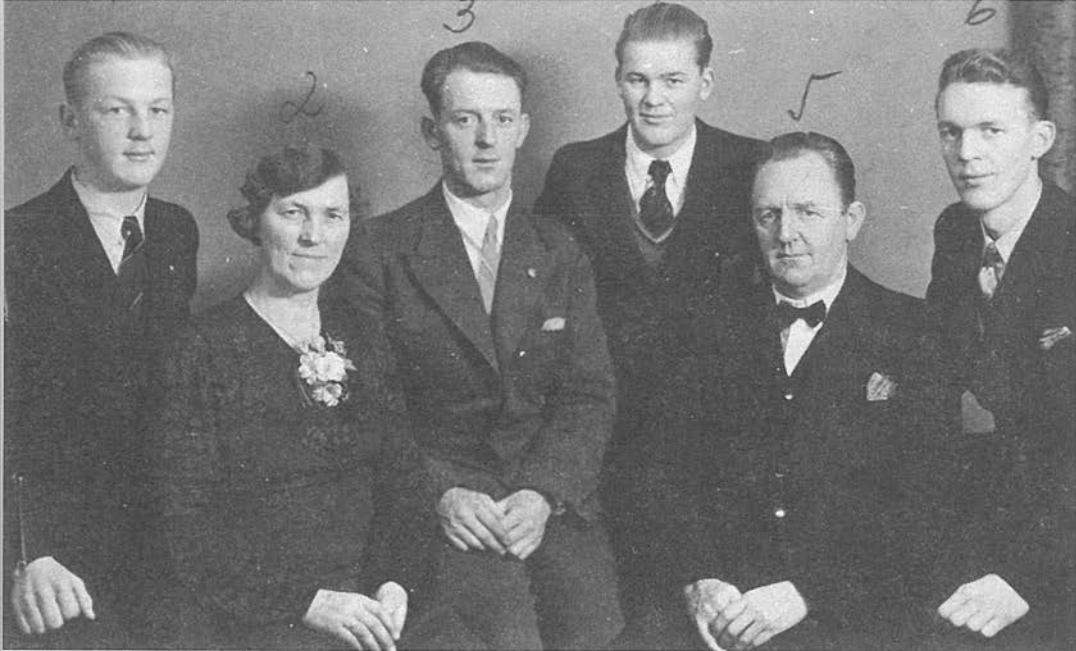
I den tiden måtte alle over 16 år ha pass, det såkalte "grenseboerbeviset" med bilde, navn og adresse etc. Skulle en reise utenfor sitt eget distrikt, måtte det innhentes spesiell reisetillatelse. Søster til Helge, Astrid Nordhagen, kjente en jernbanemann som fikk ordnet med en falsk reisetilla-

telse, og to dager etter avskjeden med Kjell hos lensmann Robstad, satte Helge seg på toget til Drammen.

Mor til Harald, Gunvor Nygaard, og to av brødrene hans, Geirmund og Arne, ble arrestert som gisler. De satt fengslet en måneds tid før de ble sluppet fri. Gunvor ble satt på vann og brød de første to ukene, uvisst av hvilken grunn.

Det lyktes ikke gestapo å finne ut at gislene var innblannet i noen illegal virksomhet. Hadde de visst hva Geirmund drev med, ville han ihvertfall ha blitt sittende inne til krigen sluttet. Han var minst like implisert som Harald, ja, trolig også mer alvorlig. Han var bl. a. med på, sammen med Rolf Olsen, å hente våpen som var sluppet ned fra fly over Åseralsheiene. Rolf Olsen hadde også radio som han lyttet på i kjelleren. Mot slutten av krigen hadde han den i et vedlag, gjemt bak noen vedtrær som var kuttet av slik at de på forsiden så ut til å være like lange som de øvrige.

Et par uker etterat jeg hadde tatt avskjed med Harald fikk jeg et kort fra Sverige. Der sto "Gratulerer med fødselsdagen! Hilsen Sven."

Gunvor og Jakob Nygaard med sønnene. Fra venstre: Arne, Gunnar, Geirmund og Harald. Jakob og Harald måtte flykte til Sverige, mens Gunvor, Arne og Geirmund ble arrestert som gisler.

Ettersom min fødselsdag er i august, forsto jeg at det måtte være fra Harald, som på den måten varslet at de var kommet vel frem.

Først etter krigens slutt fikk jeg vite hvordan det hadde gått for dem som flyktet.

Helge Nordhagen hadde ikke vært lenge på toget før to-tre nazi-kontrollører sto i kupeen. De skulle kontrollere pass, reisetillatelse og delvis også bagasje. Helge fant frem papirene. "Nå, i hvilken anledning reiser så du?" ble det spurt. "Jeg skal hjem", svarte Helge i forfjamselsen. Han så på grenseboerbeviset. "Gymnasiast" sto der. "Ja, det blir vel ingen skolegang med det første", sa kontrolløren. Dette var bare et par dager etter den store aksjonen da lærerne ble arrestert.

Kontrolløren gikk videre, og først da gikk det opp for Helge hvor utrolig heldig han hadde vært. Reisetillatelsen gjaldt egentlig fra Lier til Kristiansand. Retur var tilføyet med blyant og med en skrift som tydelig fortalte at det var kommet til etterpåk. Det mest overraskende

var imidlertid at kontrolløren ikke reagerte på at Helge sa han skulle hjem. Han reise jo i motsatt retning etter grenseboerbeviset.

Konduktøren erklærte at de måtte være forberedt på en kontroll til før Drammen. Helge tenkte på sin falske reisetillatelse og besluttet å gå av på Nelaug. Han gikk til bakerste vogn og hoppet av et stykke fra stasjonsbygningen, som var litt opplyst, selv i mørkleggingens tid. Det var sent på kveld, og både mørkt og kaldt. Men han kom til et hus et stykke fra stasjonen, banket på og spurte om han kunne bli der over natten. Han som skulle ha møtt ham på stasjonen, var ikke kommet, fortalte han. De var mistroiske og henvise ham til venterommet på stasjonen.

Det var ingen annen utvei, selv om venterommet var nesten fullt av tyske soldater. Tanken på å tilbringe natten der var ikke særlig oppmuntrende, men plutselig gikk døren opp og en stemme ropte: "Toget til Oslo går nå!". Det viste seg å være samme toget, som bare hadde holdt på å flytte noen vogner på stasjonsområdet.

Vel ombord på toget igjen fikk Helge anbrakt bagasjen og låste seg deretter inn på et vaskerom som lå vis a vis toalettet. Selv om det var trangt, bestemte han seg for å bli der helt til Drammen, hvis ikke konduktøren kom og låste opp. På en av stasjonene fikk han høre at de var kommet til Nordagutu, og at toget kom til å stå der et par timer. Han bestemte seg for å gå ut og strekke litt på bena. Plutselig fikk han i den andre enden av korridoren øye på de fire han hadde tatt avskjed med et par dager før. Overraskelsen var stor på begge sider.

De fire fortalte at de hadde ligget i dekning på Jeppestøl en natt, og på vei mot Oslo hadde de fått et vink om at toget ville bli kontrollert. De hadde ikke fått tid til å ordne med noen reisetillatelse, hverken ekte eller falske, og hadde derfor gått av på Lunde stasjon. Der hadde de tilbrakt natten, og så kommet på samme tog som Helge. Det ble til at Helge slo seg sammen med dem, og bestemte seg for å flykte videre med dem, om mulig til Sverige.

Av konduktøren fikk de beskjed om at det muligens ble kontroll før Drammen. De bestemte seg da for å gå av på Mjøndalen, og gå til fots til Drammen. Med koffertyr og ryggsekker ble det en slitsom tur, men de kom da fram og fikk tatt lokaltoget til Oslo, hvor de kom i kontakt

med motstandsbevegelsens folk og omsider havnet i dekning i en leilighet på Sinsen.

Leiligheten var forholdsvis liten, forteller Helge Nordhagen. Det var et middelaldrende ektepar som bodde der. Litt kummerlig ble det med sengeplass til syv voksne mennesker. Vi visste ikke når og hvordan vi skulle komme videre. Det var bare å vente. Vi holdt oss mest innendørs, men en av dagene var Kjell og jeg hos Gresvig sportsforretning og fikk nytt skiutstyr til alle sammen. Kontaktmannen hos Gresvig ønsket oss lykke til og ga oss et lite kompass.

Endelig, den fjerde dagen, fikk vi beskjed om at vi skulle dra videre kl. 20.00. Da vi var ferdige til å dra, gikk flyalarmen, og vi regnet med at det ble forsinkelse. "Faren over" kom imidlertid nokså snart, og etter en stund hørte vi det avtalte signalet på ringeklokka. Vi tok farvel med vertskapet.

Ute var det helt mørkt. Vi fikk øye på en kar, og fikk beskjed om å følge med. På Grefsen stasjon ble vi loset ut på jernbaneområdet og havnet til slutt i en kuvogn. Der var det folk før oss, og noen kom til etter hvert. Vi fikk beskjed om å være helt stille. Det var aktivitet utenfor på stasjonsområdet.

Der satt vi da uten å si ett ord. Noen av oss hadde vært heldige og fått plass ved veggen, mens noen måtte ta til takke med å sitte oppi haugen med ski midt på gulvet. Det er ikke så lett å sitte stille i en haug med ski og staver, og av og til måtte de forandre stilling. Da kom det gjerne et "hysj" fra de øvrige.

Endelig, kl. 23.30 satte toget seg i bevegelse. Jeg kan ikke huske at vi hadde fått noen informasjon om fluktruten, men det var en deilig følelse å være på vei, selv om målet var langt unna og utfallet uvisst.

I halv fem tiden om morgenen stoppet toget mellom to stasjoner, og vi fikk beskjed om å gå av. En kar ventet på oss, og vi fulgte ham til en forholdsvis stor gård, hvor vi ble innkvartert rundt om i huset. Jeg tror vi var 12 personer. Det var fredag, og vi fikk beskjed om at vi ikke kunne dra videre før mandag. Den tyske grensepatruljen holdt seg i nærheten av stedet vi skulle krysse grensen.

Det var en blandet gjeng som spente på seg skiene den mandags morgenen kl. 04.00. Den yngste var ei jente på 12 år. Henry Jensen,

som var dansk, gikk trolig sin første og eneste skitur. Han hadde hatt på seg skiene en gang før, mens vi lå på Sinsen, og han gikk mellom husblokkene for å prøve skiene.

Losen tilpasset farten etter våre ferdigheter, og det gikk sent. Kl. 11.00 om formiddagen byttet vi los, og midt på dagen hadde vi en lang rast i ei løe. Det ble sent på kveld før vi skulle innom en liten gård for en kopp kaffe. Vi klatret opp en liten skråning, og hadde et stort jorde foran oss. Det var mørkt, men vi skimtet et hus i kanten av jordet. Losen hadde imidlertid skimtet noe mer, og stoppet opp. Det var et eller annet utenfor huset han reagerte på. I mørket kunne det se ut som et menneske.

Vi diskuterte hva vi skulle gjøre. Det var nå ca. 18 timer siden vi la ut på denne turen. Flere var ganske slitne og en følelse av mismot og oppgitthet begynte å bre seg. Vi ble enige om at losen og jeg skulle gå opp mot gården for å undersøke. Det var ingen god følelse å gå over et åpent jorde for å se om det var en tysk vaktpost som var plassert utenfor huset.

To oljefat oppå hverandre! Det var "vaktposten". Vi underrettet de andre, og snart var vi samlet inne til den siste rasten før grensen. Vi la ut på siste etappe. Humøret var steget betraktelig, og vissheten om at det nå var like før ga oss nye krefter. Vi kom til et stort vann. På den andre siden var det lys å se. Sverige. En deilig følelse.

Losen ba oss gå så stille som mulig av hensyn til den tyske grensepatruljen, og ba oss la være å bruke stavene. Så tok vi farvel med en av disse grenselosene, som med livet som innsats førte mange over grensen til Sverige. Det nærmet seg midnatt da vi passerte grensen, ca. 20 timer etter at vi hadde startet om morgenen. Det var mandag 19. februar 1945, ni døgn etter at jeg hadde gått på toget på Vikeland stasjon.

Den første vi møtte på svensk side var en toller. Vi ble kroppsvisitert og deretter fordelt på to-tre småbruk. Jeg fikk plass på et kjøkken-gulv og sovnet.

I Sverige ble de fleste mannlige flyktningene sendt til treningsleirer, hvor de fikk militær opplæring. De vendte tilbake til Norge etter frigjøringen i norske uniformer, og ble plassert i vakt tjeneste forskjellige steder i landet.

Ny radio måtte skaffes.

Som nevnt var det meningen at jeg skulle overta Haralds radio, men den kom ikke, og det ble aldri brakt på det rene hvor den hadde havnet. Men så fortalte Bjørn Lindekleiv meg at han hadde to radioapparater, som imidlertid begge var i ustand. Nå visste jeg om en forretning i Kristiansand som reparerte illegale radioer. Jeg pakket den ene av radioene i en papirsekk og puttet treull omkring den. Freidig tok jeg sekken med meg og la den på en hylle i togkupeen. Det var naturligvis mange som spurte hva jeg hadde i sekken. "Det er bare en radio", sa jeg, og det var det selvsagt ingen som trodde på.

Men radioen ble reparert og var i bruk til krigen sluttet. De var en forholdsvis stor radio med høyttaler, og det var ikke mulig å holde den skjult for de andre hjemme, men selv min yngste søster, Rigmor - nå Fjermeros - som da bare var 10 år, forsto å holde tett. Hun ble satt til å holde vakt utenfor, for å se om det kom noen på besøk mens vi lyttet på sendingene fra London.

Skal jeg arresteres?

Etter at Geirmund slapp ut av fengslet, hadde jeg en del kontakt med ham, og en dag dukket han opp hos meg hjemme. Gjennom en kontakt på statsarkivet i Kristiansand, gestapos hovedkvarter, hadde han fått vite at de skulle arrestere en ved navn Aas i Vennesla. Jeg var temmelig sikker på at det var meg, og min far og jeg tok begge radioene med på heia og gjemte dem i en steinur. Om kvelden skulle jeg treffe min venninne, som bodde på Vikeland. Der traff jeg også Bjørn Lindekleiv, som fortalte at NN hadde spurt om Bjørn visste om jeg var på kino. NN var med i Hirden og stundom med som veiviser når noen skulle arresteres. Da ble jeg sikker i min sak. Jeg avtalte med min venninne at hvis jeg fremdeles var på frifot, skulle vi dra på skogen neste dag, som var søndag, og være ute hele dagen.

Mine foreldre spurte om jeg ikke ville flykte, men det ville jeg ikke. Det ville bare resultere i at de ble arrestert, og dessuten regnet jeg med at det ikke ville ta så lang tid før krigen var slutt. Jeg hadde sittet inne

åtte dager året før, og hadde også vært to ganger på arkivet, uten at det den gang kom opp at jeg var med i noe illegalt. Men jeg visste hvordan det var, og ikke minst hvordan det var å være uten røyk på lange dager i cellen, så jeg laget et lite hull i foret på den jakken jeg skulle ha på meg, og puttet noe hjemmeavlet tobakk og fyrstikker inn der. Så gikk jeg til sengs, og sovnet forbausende fort.

Min mor hadde ligget våken nesten hele natten, og stadig syntes hun å høre lyden av en bil som nærmet seg. Men ingen kom, og min venninne og jeg dro til Slettehei og kom ikke hjem før i kveldingen. Fremdeles hadde ingen vært der og spurt etter meg, og da tok jeg sykkelene opp til NN og spurte om han ville meg noe.

Jo, det var det at jeg jo var formann i Godtemplarungdomslaget, og han hadde hørt at vi danset på våre sammenkomster på Folkets Hus. Det var jo strengt forbudt å danse offentlig under krigen.

Jeg svarte, som sant var, at vi drev med folkeviseleik, polenese og av og til en gammel vals. Jeg trodde ikke det var forbudt.

Men så var det det at vi hadde nektet en ung gutt, som var med i NS, å bli opptatt i laget.

Det var riktig, måtte jeg innrømme, men våre lover var slik, at hvis noen søkte om å bli medlemmer, måtte det avstemning til, og minst to tredeler av medlemmene måtte stemme for. Et slikt flertall hadde ikke denne gutten fått.

Dermed lot han saken falle. Senere fikk jeg vite at det var min onkel, Adolf Aas, som skulle ha vært arrestert. Han hadde også radio, og spredte nokså mye London-nyheter, særlig på Vigelands Brug, hvor han arbeidet. Når han likevel ikke ble arrestert, var det trolig fordi de fleste da så hvilken vei det bar med krigen.

Ja, for på det tidspunktet var det helt klart at Tyskland hadde tapt krigen. Det var bare et tidsspørsmål når de måtte kapitulere. I lang tid hadde tyskerne trukket seg tilbake på alle fronter. I slutten av april sto de allierte ved Berlin. 30. april tok Hitler og hans elskerinne, Eva Braun, livet av seg i en bunker i Berlin. 2. mai kapitulerte de tyske styrkene i Italia, 4. mai i Nordvest-Tyskland, Nederland og Danmark. Krigen var over for praktisk talt hele Europa, unntatt Norge.

I mai 1945 sto det ca 340 000 tyske tropper i Norge, de fleste med

kamperfaring fra andre fronter. Tyskerne talte om "Festung Norwegen", som fortsatt skulle forsvares. Vi fryktet at tyskerne ville sette seg fast her, og at Norge måtte befries som mange andre land, med bitre strider, store ødeleggelser og tap av menneskeliv.

Den spennende dagen.

Spenningen var på topp 6. og 7. april. Den 7. april gikk jeg ikke på arbeid. Jeg ville være hjemme og følge utviklingen gjennom radioen. Mor og et par av mine søstre var hjemme, og vi skulle sette poteter. Det ble sendt nyheter fra Oslo hver time, og da var jeg inne og lyttet på rommet mitt i annen etasje.

Omkring middagstid hørtes det ut som om det var iferd med å bli en løsning, og jeg sa til mor, da jeg gikk inn igjen for å høre de siste nyhetene; "Hvis det er slutt nå, setter jeg ikke en potet mer denne dagen!"

– Å jo, sa mor. Vi har bare noen få pøser igjen, og vi må jo gjøre oss ferdige. Jeg slo på radioen. Det kom en erklæring på tysk. Jeg forsto ikke alt, men ropte ut gjennom vinduet: "Jeg tror det er slutt nå, men oversettelsen kommer straks!". Også så kom det: De tyske styrkene i Norge hadde kapitulert uten betingelser.

Rolf Olsen til venstre, og John Mykland fikk politimyndighet ved frigjøringen og måtte være med å arrestere NS-folk.

17. mai 1945 ble en festdag uten sidestykke hverken før eller senere i Vennesla. Det er smått med bilder fra frigjøringen, men her ser vi en del av folkemengden ved Vennesla kirke.

Jeg ble fylt av en nesten ubeskrivelig lettelse og glede. Jeg tok på meg armbindet med det norske flagg. En av mine søstre og jeg kastet oss på syklene og syklet oppover til Vikeland, mens vi ropte ut over alt: "Tyskerne har kapitulert. Norge er fritt!" På grunn av armbindet ble jeg trodd. Det hadde jo vært forbudt å bruke det norske flagget som symbol i flere år.

Det var på forhånd satt opp lister over folk som skulle sikres straks kapitulasjonen var et faktum, og mange venndøler måtte vandre i fengsel den dagen. Rolf Olsen og John Mykland var blant dem som fikk politimyndighet, og måtte være med på den ikke helt takknemlige oppgave å arrestere NS-medlemmer. Men alt gikk rolig for seg, og det forekom ingen episoder eller overgrep. Riktignok var det noen jenter som hadde hatt omgang med tyskere, og som fikk håret klippet av, en

opplevet tidligere. En av de første dagene som journalist ble jeg sendt til Bragdøya utenfor Kristiansand, hvor det var påvist massegraver.

Gestapo hadde brukt Bragdøya som rettersted for russiske krigsfanger. I en av gravene lå det over 20 ofre som var blitt henrettet på en dag. De var først satt til å grave sin egen grav, mens gestapistene holdt vakt, og moret seg med å skyte på blink i skogen rundt dem. Da graven var ferdig, ble fangene stilt opp på kanten, og gestapistene drepte dem en etter en med nakkeskudd. De falt ned i graven, og jorden ble kastet på. Nå var norske militære satt til å åpne gravene.

Da jeg kom ut var arbeidet i full gang, og to av gestapistene som hadde vært med på henrettelsene var tilstede. Jeg kjente igjen en av gestapistene. Han het Meyer, og var en av dem som hadde forhørt meg på arkivet et års tid tidligere, og det på en meget brysk og arrogant måte. Nå var det slutt på arrogansen hans der han satt lenket til en politikonstabel. Jeg kan ikke si at jeg syntes synd på ham akkurat da.

Barneminner om krig og fred

Av Odd Arild Nordli

Minner fra krigsårene har vel alle som er gamle nok til det. Begivenhetene gjorde inntrykk på både barn og voksne.

Tidene var vanskelige med matmangel og rasjonering på omtrent alle områder. I tillegg kom frykten og mistenksomheten. En måtte alltid være på vakt med hva en sa og gjorde.

Men vanskelige tider førte folk nærmere sammen. En ble avhengig av hverandre på en sterkere måte.

I familier med barn ble det satset på å gjøre hverdagen så god som mulig. Selskaper ble laget i stand og fødselsdager feiret for å skape litt ekstra hygge. En forsøkte å holde tradisjonene ved like så godt en kunne.

I hjemmet til Lydia og Georg Grundetjern på Danskehaugen i Vennesla var det tradisjon å ha barneselskap den dagen juletreet ble "høstet". Da ble jula ryddet vekk, og det som måtte være igjen av julekakene spist opp.

Juleselskapet i 1943 var onsdag 6. januar, og det skilte seg ut på en dramatisk måte. Bjarne Grundetjern, som da var 6 år gammel og sønn i huset, forteller her hva som skjedde:

– Vi barna var i stua, og mor stelte med sitt på kjøkkenet. Da banka det hardt på døra, og vi ungene sprang nyskjerrige ut for å se. Men det var ingen kjente som kom.

På kjøkkengulvet stod fire uniformerte menn: To fra gestapo, en tolk og den norske nazisten Ole Wehus. Det var far de kom for å snakke med, sa de. Men han var på ettermiddagsskift på Hunsfos.

Vi barna gjorde nok imidlertid et sterkt inntrykk på den ene tyskeren. Han trodde alle hørte til i huset. Da vi kom løpende inn på kjøkkenet, sa han med seg selv: Ein, zwei, drei, vier, funf, sechs, sieben og ristet på hodet. Han syntes nok det var ille å ta faren fra en så stor barneflokk. De andre nazistene reagerte ikke, men alle reiste til Hunsfos for å finne far der.

For oss barna var dette en skremmende opplevelse, og selskapet var

Stilling
Profession

Tribute mekaniker

Fødested og
år født
Lieu et date
de naissance
Place and date
of birth

Vennesla

15/2.1903

Høiel - Domicile

Vennesla

Heide - Taille

171 cm

Height

Ansikt - Visage

ovalt

Øinnet farve
Couleur des yeux
Colour of eyes

blå

Hårets farve
Couleur des cheveux
Colour of hair

blond

Serlige kjennetegn
Signes particuliers
Special peculiarities

BARN — ENFANTS — CHILDREN —

Navn	Født	Kjønn
Nom	Né	Sexe
Name	Born	Sex

(Photo)

Georg Grundetjern
Hustruens egenhändige underskrift
Signature du titulaire
Signature ofBearer

Hustruens egenhändige underskrift
et de sa femme
and of Wife

Bevittet av den passutstedende myndighet:
Attestée par l'agent délivrant le passeport:
Certified by the issuing Authority

Den Kgl. Norske Legasjon
Stockholm

H. Havn

Passet som Georg Grundetjern fikk utlevert fra Den Kgl. Norske Legasjon i Stockholm etter at han var kommet til Sverige.

selvsagt ødelagt. Flere gråt og ville hjem med en gang. Mor skjulte sin egen angst og uro og trøstet så godt hun kunne. Hun hjalp de minste med klærne og fulgte så alle hjem.

– Hvordan gikk det med faren din?

– Tyskerne traff far på fabrikken, og det var ikke bare snakk de hadde i tankene. Han ble arrestert og ført til arkivet i Kristiansand, og jeg så han ikke igjen før i juni 1945. For etter noen uker på arkivet, ble far sendt til Grini. Siden ble han transportert til Sachsenhausen hvor han var i nærmere to år. Far var med i major Laudal si gruppe, og da denne gruppa ble sprengt, ble også han tatt.

– Kom arrestasjonen som en overraskelse på din far?

– Egentlig tror jeg ikke det. Jeg fikk senere vite at han et par dager

tidligere hadde fått et hint om at han burde forsvinne. Far kunne muligens også ha greidd å rømme. Han arbeidet på taubanen mellom Ålefjør og Hunsfos. Med de tomme taubanevognene var det lett å ta seg over til Ålefjør og derfra videre med båt. Men på den tida tok tyskerne ofte gisler. Far var redd mor eller noen av søsknene hans ville bli tatt i stedet. Selv mente han nok at hvis noen skulle tas, var han den som trolig ville tåle fangenskapet best. Så han ble værende hjemme for selv å møte det som måtte komme.

– Så var dere alene igjen hjemme?

– Ja, men først må jeg få si at jeg i ettertid har beundret mor. Hun tok vanskelighetene som kom på en forunderlig rolig og fornuftig måte. Men vi strevde jo med å få endene til å møtes. Mor vaska for andre for å tjene noen kroner, og så dyrka vi det vi kunne på den lille jordlappen vi hadde på Danskehaugen. Men jeg husker det ofte var kålrabi og tørrfisk til middag.

Selv dyrka og tørka jeg tobakksblader som vi sendte til far i Tyskland. Bladene ble lagt inn i brev som ble gjemt i esker med vaskepulver. På den måten ble både brev og tobakk smulget inn i konsentrasjonsleirene.

Så må jeg også fortelle at mormor, som vi kalte Dedda, bodde i samme huset som oss. Hun hadde noe galt med magen, så hun fikk kjøpe fint mel og bakte loff. Det var et høydepunkt i uka når hun banka i veggen, og søstera mi og jeg kunne komme inn til henne å spise loff med sukker på. Det var så godt at jeg synes jeg kjenner smaken enda.

Men jeg var også svært god kompis med slakter Ola Skisland. Han hadde slakteriet sitt like ved hjemmet vårt, så jeg var flere ganger hos han og fikk en pølsebit. Det var stor stas hjemme når vi hadde pølser til middag.

I tillegg kom det av og til brev fra far. De var skrevet på tysk, så vi måtte ha hjelp til å få dem oversatt. Jeg husker at han ofte skrev: – Jeg er frisk og rask og ved godt humør. Det var vel på grunn av sensuren, men det hjalp også oss til ikke å miste håpet om å se han igjen.

– Du var jo blant de heldige som fikk faren din hjem igjen.

– Ja, jeg husker veldig godt da han kom hjem. Flere av de andre tysklandsfangene var kommet før, men far fikk difteri da han kom til

Sverige, så han kom senere utpå sommeren. Vi visste når far skulle komme, så mor og vi barna tok toget opp til Fidjetun og møtte far der. Sammen reiste vi så til Vigeland stasjon. Der hadde familie, tidligere fangekamerater og folk i bygda møtt fram for å ønske han velkommen hjem. Etter taler, blomsteroverrekkelse og applaus gikk vi i tog, med hornmusikken foran, hjem til Danskehaugen. Jeg gikk ved siden av far, holdt han i handa og var utrolig stolt og glad for å ha han hjemme igjen.

På hjemmebane - men bak fiendens linjer

Av Olaf Ingebretsen

I to perioder under krigen opererte etterretningsagenten Oluf Reed Olsen på Sørlandet. Etter krigsutbruddet rømte han til England. Der ble han vervet av British Secret Service med spesialoppdrag bak fiendens linjer. I 1943 ble han sluppet ut i fallskjerm i Eiker-traktene. Med oppdrag fra den Britiske Overkommando skulle han overvåke den tyske skipstrafikken på Sørlandskysten. Han opererte fra en rekke steder på Sørlandet. Ved egne oppservasjoner og god hjelp av kontakter i Kristiansand ble tyskernes virksomhet overvåket. Oppservasjonene ble sendt til Hovedkvarteret i England. Det resulterte i store tap av tysk skipstonnasje. Tyskerne var konstant på jakt etter senderen. Ved hjelp av peileutstyr ble den ringet inn, og senderen måtte flyttes. I alt ble det operert fra 32 forskjellige steder i sørlandsheiene. Det førte ofte til svært spennende og dramatiske episoder. Med god hjelp av trekløveret brødrene Gunnar og Lars Upsahl og Steinar Ilebekk, fikk han opprettet en base ved Støssvann i Øvrebø. Mot slutten av krigen ble dette agentenes hovedbase.

Flygeren

Ved krigsutbruddet var Reed Olsen 22 år gammel og flygerutdannet. Fra 1936 hadde han tjeneste i Widerøes Flygeselskap. Utviklingen i krigen førte til at Kongen og Regjeringen måtte gå i eksil. Fra London oppfordret kong Haakon alle nordmenn, som hadde flygerutdanning, å flykte til England. Den norske regjering ville bygge opp sitt eget flyvåpen. Sammen med en kamerat anskaffet Reed Olsen seg en 23 fots seilbåt. De fikk tillatelse av de tyske myndigheter til å drive fiske langs kysten. De dro nedover Sørlandskysten, og i Mandal fikk de med seg ytterligere en kamerat. Ved hjelp av et lommekompass satte de kursen over Nordsjøen. Det ble en strabasiøs tur. De fikk god bøl på den første delen av reisen. Etter 3 døgn kom de mot skotskekysten, men da stilnet vinden og de dreiv tilbake mot Danmark. Det blåste opp

til storm, og etter 14 døgn ble de plukket opp av en destroyer i den engelske kanalen. De ble brakt inn til England. Herfra ble Redd Olsen sendt til Canada hvor han ble med på å bygge opp flyskolen "Little Norway". En tid var han stasjonert ved flybasene på Island og i Skottland, før han søkte om opptak i Secret Service. Motivet var å reise tilbake til Norge for å sloss.

Secret Service-agenten

Det ble opptaksprøve, han passerte nåløyet og deretter begynte opplæringen. Det ble trening i telegrafi og kodifisering. Kodene måtte læres så de satt som spikret i hodet, og ingen slapp gjennom uten å kunne foreta 100-120 anslag i min. med telegrafnøkkelen. Siden fulgte trening i fallskjermhopp m.m. De tøffeste takene var kanskje de imaginære forhørene hos "gestapo". De var så realistiske at elevene i dagene etterpå gikk rundt med blå øyne og såre neser.

Den 23. april 1943 ble han sluppet ned i Eikertraktene. Han landet i et tre med det ene kneet ut av ledd. Etter en stabasiøs tur ned til Darbu ble han med toget inn til Drammen og videre til Oslo. I hovedstaden hadde han kontakter som huset ham til han kunne komme videre. I Oslo vervet han en kamerat, Rolf Millang. Sammen skulle de operere i Kristiansandsområdet. Et par uker senere reiste de med senderen og våpen i ryggsekken med Sørlandsbanen mot målet. På Nelaug måtte de av toget, det var bebudet storkontroll i Kristiansand. Ferden videre gikk på sykkel. Fra nå av hette Reed Olsen, Karl Fredrik Johansen. Begge var tømmerhoggere og skogsarbeidere, og var på vei for å søke arbeid. Det skulle bli mange forskjellige navn og yrker mens de var på Sørlandet.

Fotfeste på Sørlandet

Til å begynne med hadde de base under ei gran i Røynåsheia. Fra kontaktpersoner fikk de rapporter om tyskernes aktiviteter, men opplysningene måtte hentes i byen. Det ble mange og lange sykkelturner, det var to mil hver vei. Rapporten ble kodifisert og umiddelbart sendt

*Fra hovedstasjonen på Støssvann. "Makir 1" var kodenavnet. Agenten for British Secret Intelligence Service, Oluf Reed Olsen, sender dagens telegrammer.
Foto: Oluf Reed Olsen 1944.*

videre til hovedkvarteret i London. Tyskerne fanget opp signalene, de "spisset ørene". Ved hjelp av peileutstyr i biler og fly lokaliserte de senderen uten å avsløre den, men det førte til stor aktivitet med mange kontroller og spennende episoder. En dag kom "Karl Fredrik" og ledsageren Rolf til landhandler Anders Aabel i Birkenes for å be om husvære. De fortalte at de var studenter som hadde reist fra Oslo i et forsøk på å unngå å bli innkalt til arbeidstjenesten. Stemningen på Sørlandet var temmelig laber på den tiden. Folk hadde opprullingen av major Laudals organisasjon i frisk erindring. Mange hadde vært på "arkivet" i hardhendte forhør, Laudal var skutt og flere av hans menn var sendt til konsentrasjonsleirene i Tyskland. Familien Aabel var til å begynne med noe betenkt, men etter en kort betenkningstid fikk de likevel husvære. De kom til å bli uvurderlige samarbeidspartnere i tiden som fulgte.

Menneskejakten i Svalandsheia som endte i Øvrebø

På sensommeren 1943 ventet "agentene" forsyninger fra England. Et område i Svalandsheiene var blinket ut som slipp-sted. De to var forsterket med ytterligere en, Hjelm Basberg fra Oslo. Etter å ha foretatt en bomtur, kom flyet den 12. august. Denne gangen lyktes det, og i alt ble det droppet 7 containere. Først etter at utstyret var gjemt vekk, ble det anledning til hvil. Det hadde gått tilsynelatende bra, og karene la seg vel til rette i en solbakke for å puste ut. Freden varte ikke lenge, de var i ferd med å slumre inn da de brått ble vekket av geværskudd. Prosjektilene slo inn i bakken rett over hodet på de tre slumrende agenter. Det kunne neppe være noen tvil - slippet var registrert. Snart krydde det av tyskere i skogen. I 12 timer, med hunder og mannskap, gikk den ville jakten i traktene mellom Birkenes og Oggevatn. Tyskerne hadde organisert manngard, men med et dristig trekk kom de ettersøkte seg på baksiden av manngarden. Ved midnatt kom de fram til familien Aabel. De kunne fortelle om husbesøk og stor aktivitet på "Den sørlandske hovedvei". Aabel ventet å få besøk når som helst, og de anbefalte dem derfor å ta inn i hei

Nå ble det trekløveret Gunnar, Lars og Steinars hytte ved Støssvann som ble tilholdssted. Etter en tid foretok han en rekognosering i Svalandsheia. Han fant at utstyret som hadde kommet hin berømmelige natt, fremdeles lå der de hadde gjemt det. Selv om tyskerne ikke hadde funnet materiellet regnet de med at eierne ville prøve å hente det ut. De holdt derfor området under streng overvåking. Det lyktes likevel Reed Olsen å hente en god del av den dyrebare lasten og bringe den i sikkerhet i Øvrebø. På den siste turen kom han i skuddveksling med en tysk patrulje ved Farvannet i Tveit. Under svært dramatiske omstendigheter kom han seg unna, og fikk returnert til Øvrebø. Episoden førte til at

Hos Upsahl hadde de radio under hele krigen. Her er det Torbjørg og Lars Upsahl som lytter på radioen mens Steinar Ilebekk holder vakt.

forholdene på Sørlandet ble uholdbare, og han måtte ta seg inn i Oslo-området. Tyskerne gjennomførte en stor rassia i hovedstaden, og flere av hans kontaktpersoner ble arrestert. Resultatet ble at han måtte returnere til England.

Til Norge igjen

Den 27. april 1944 ble han på ny sluppet ut over østlandsområdet sammen med en partner og nødvendig utstyr. Endel av utstyret ble ekspedert med jernbanen til Mosby. Det ble Gunnar Upsahls jobb å bringe det sikkert opp til Øvrebø. Det var flere kolli og det ville by på problemer å få det opp med Øvrebøruta uten å vekke oppmerksomhet. Det sikreste ville være å transportere det opp til Homstean på sykkel. Broren Lars og kameraten Steinar Ilebekk, ble bedt om å hjelpe til.

Alle var klar over at kassene inneholdt svært compromitterende materiell. Dersom de kom ut for en tysk kontroll ville det resultere i arrestasjoner og forhør. Værst var det at hele virksomheten, som skulle bygges opp i Øvrebø, ville bli forsinket og kanskje ikke komme i gang i det hele tatt. Materiellet ble fordelt på de tre syklene. Under turen ble de enige om å holde passende avstand fra hverandre, men ikke lenger vekk enn at de hadde øyekontakt. Dersom den som kjørte først eller sist ble stoppet ville de to andre ha en mulighet til å komme seg i sikkerhet, eller få gjemt vekk materiellet. Det ville bli svært problematisk å forklare tyskerne hvorfor de hadde en radiosender i bagasjen, derfor ble kassen som inneholdt senderen fraktet på sykkel i midten. Trafikken var minimal, de møtte ikke en eneste bil på turen. Da de var kommet fram til gården Upsahl ble sakene gjemt vekk i en garasje.

Etter en tid ankom Reed Olsen sammen med to kompanjonger. Denne gangen optrådte de som forstkandidater og forsket på skogsykdommer i Øvrebøskogene, med anbefaling fra nazimyndighet og departementet. Til øredølenes store forargelse gikk de og spradet rundt i butikken til Ilebekk med "partimerket" på jakkeslaget. Det hendte at folk viste sin avsky ved å spytte etter dem. Hytta ved Støssvann ble agentenes hovedbase, og tilholdssted.

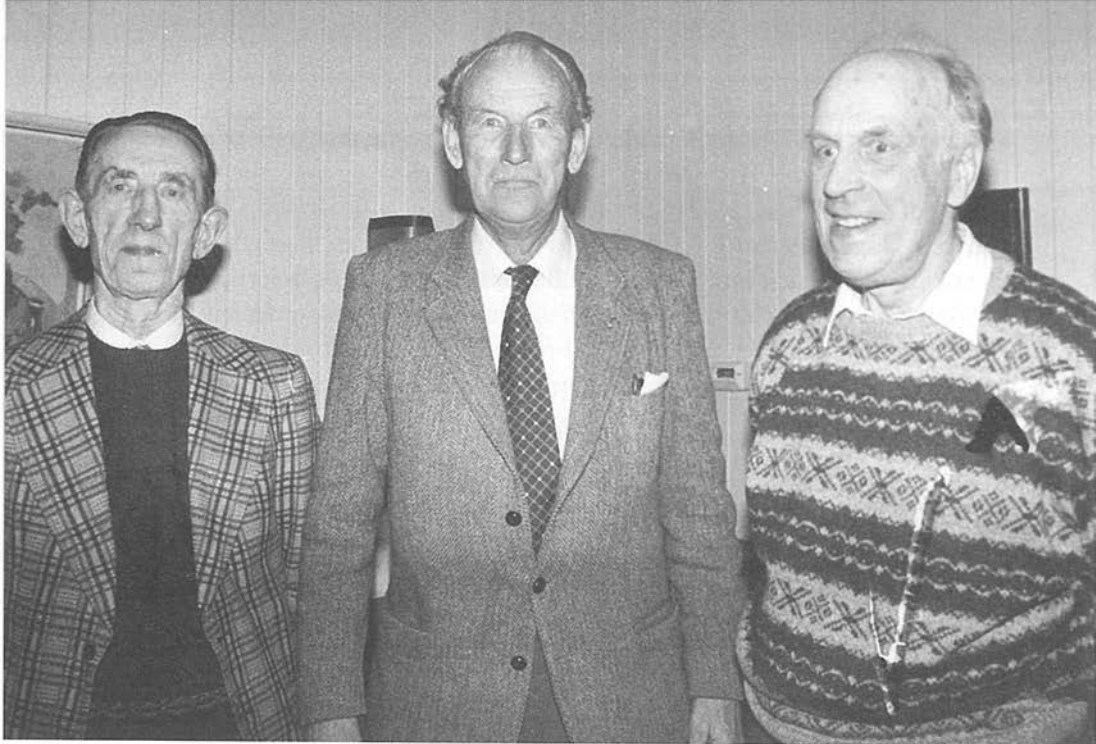
Til å begynne med ble sendingene foretatt fra uthuset på Upsahl. Siden ble det bygd opp en barhytte noen hundre meter ovenfor gården. Strøm til senderen fikk de fra "luftstrekket" til Hommeleiren, som tyskerne hadde bygd i nærheten av gården. Strømmen ble ført fram til hytta gjennom en gummikabel som var gravd ned i bakken. Godt kamuflert under en stubbe ble det anbrakt en kontakt, og ved hjelp av en skjøteledning ble strømmen koblet til senderen i barhytta. Teknisk sett var det en enkel og effektiv løsning, men den hadde flere svakheter. Bl.a. var det mulig å registrere nøkkelslagene fra senderen dersom tyskerne lyttet på kortbølgesendingen på radioen.

Det var atskillig tryggere å sende fra hytta ved Støssvann, men den var uten elektrisk strøm. De var derfor avhengig av batterier, og hadde fått anskaffet seg noen akkumulatorer. Med jevne mellomrom måtte de lades opp. De ble da fraktet ned til Upsahl der de hadde rigget til en provisorisk ladestasjon. Batteriene var tunge og de måtte bæres, det

kunne være et slit. Dessuten måtte de, hele tiden, regne med å bli overrumplet av tyskerne. Hommeleiren lå like i nærheten, og tyskerne tok ofte turer i omgivelsene. Dersom de ble overrasket ville det bli svært vanskelig å gi en rimelig forklaring på hvorfor man kom bærende på en akkumulator langt inne i skogen. Etter at tyskerne ble oppmerksom på aktiviteten i Øvrebø økte denne risikoen, men heldigvis, det gikk godt. I en periode, foran invasjonen i Frankrike, ble det tatt væroppservasjoner hver time og oppservasjonene ble umiddelbart sendt til England.

To tyske samarbeidspartnere

Gjennom en nordmann, som arbeidet på havna i Kristiansand, lyktes det å få vervet to tyske soldater som arbeidet ved kontoret hos den tyske "Havnekapteinen". De skaffet til veie sensitive opplysninger om skipstrafikken, som ble sendt med Øvrebøruta til Ilebekks butikk. Herfra ble de brakt opp til basen og sendt videre til England. Det resulterte i at allierte flåte- og flyenheter kunne passe opp konvoiene når de forlot Kristiansand. Det påførte tyskerne store tap. Tyskerne kom under vær med at detaljerte opplysninger lekket ut, og at dette måtte foregå i egne rekker. Etterforskningen ble intensivert, samtidig ble jakten på senderen trappet opp. De to tyske spionene ble avslørt. Dette resulterte muligens i at Oluf Reed Olsen ble identifisert av gestapo, og førte til at han ble etterlyst. Over hele Sør-Norge ble det hengt opp bilder av ham sammen med de mest brukte dekknavnene. Gestapo utlovet en belønning på kr 40 000 til den som kunne gi opplysninger som førte til pågripelse. Etter at tyskerne monterte opp et permanent peileanlegg i Hommeleiren, ble det umulig å fortsette arbeidet ved Støssvann. Avsløringen av de to tyske spionene førte til en omfattende arrestasjonsbølge i Kristiansand. De tre agentene, som hadde operert i Øvrebø, måtte forlate landet. Omtrent samtidig rømte Gunnar Upsahl til Sverige. Om ettermiddagen den 16. november 1944 kom gestapo til Upsahl. De ville ha tak i Gunnar, men han var allerede forduftet. Gestapo oppførte seg ganske røft. De tok fatt i Lars og ville at han skulle fortelle hvor Gunnar oppholdt seg, men det var ingen der på gården

Motstandsarbeiderne samlet i Øvrebø den 15. mars 1995. Fra venstre: Steinar Ilebekk, Oluf Reed Olsen og Lars Upsahl.

som visste noe. Etter et kort avhør på stedet fikk Lars kort og godt beskjed om å følge med. Gestapo ville også sikre seg faren Olav, men kona la seg i mellom. Hun hevdet bestemt at mannen var for gammel til å bli satt inn. Det var neppe det som førte til at Olav Upsahl ikke ble arrestert, men de mente sannsynligvis at det var tilstrekkelig med Lars som gissel. Lars ble ført ned til Kristiansand og satt inn i kretsfengselet. Her ble han sittende i nærmere 2 uker før han ble hentet til avhør på "arkivet".

Under forhøret forsøkte gestapo seg på en overrumpling. Lars ble konfrontert med en del detaljer om virksomheten i Øvrebø, og de kunne opplyse om at dette hadde broren Gunnar fortalt. Han lot seg imidlertid ikke bringe ut av fatning, og ba dem spørre Gunnar, det var jo han som hadde greie på det de ønsket å vite.

Noen dager senere gikk turen til Øvrebø. Gestapo ville saumfare terrenget rundt hytta ved Støssvann. Det var en hel "delegasjon" som kom settende opp til Upsahl. Sammen med beveggede vakter, gestapister og et par andre fanger ble Lars tvunget med opp til hytta. Opptrinnet vakte naturlig nok oppsikt. Folk ble stående som hjelpeløse tilskuere, og alle var temmelig forarget. Anna Dynestøl husker godt den dagen. "Hadde eg hatt ein staur så hadde eg dengt dei", forteller hun.

For gestapo ble ekspedisjonen vellykket. Senderen og det andre utstyret ble funnet, men da var oppdraget på Sørlandet fullført. Tyskerne var i ferd med å tape krigen. Et par dager senere ble Steinar Ilebekk og faren Olav arrestert og satt inn på "arkivet". Olav S. Ilebekk ble sluppet ut etter noen dager.

Leirliv og fred på Grini

Av Lars Asbjørn Ilebekk

I forbindelse med opprullingen av virksomheten ved Støssvann i Øvrebø ble Lars Upsahl og Steinar Ilebekk arrestert høsten 1944. Etter til dels harde avhør på "Arkivet", og med påfølgende opphold i Kristiansand Kretsfengsel, ble de internert på Grini. Her ble de værende fram til frigjøringen den 8. mai 1945.

Fangeleiren Grini lå omkring 13 km fra Oslo. Den ble bygd før krigen og var ferdig før krigsutbruddet. Opprinnelig var den beregnet til kvinnefengsel, men den ble aldri tatt i bruk. Etter invasjonen overtok tyskerne anlegget. Okkupantene fikk etter hvert behov for å internere nordmenn som engasjerte seg i motstandsarbeidet. De fleste som ble arrestert havnet på Grini. Gjennom de fem okupasjons-årene ble mer enn 19 000 nordmenn registrert som fanger i leiren. Mange ble rett og slett internert, men for enkelte ble oppholdet kort. Noen patrioter som ble dømt til døden, tilbrakte sine siste dager i leiren før dommen ble fullbyrdet. Andre ble ganske raskt sendt videre til konsentrasjonsleirene i Tyskland.

Konsentrasjonsleiren

Etter at tyskerne hadde overtatt, ble leiren bygd opp etter tysk mønster. På begge sider fikk gjerdet rundt leiren ekstra piggråd, samtidig som det ble satt opp et elektrisk gjerde. På innsiden lå kveiler med piggråd i et eneste virvar. På strategiske plasser utenfor gjerdet var det postert tyske vakter bevæpnet med maskingeværer. Den som var kommet inn i leiren var fullstendig isolert fra omverdenen.

Noen av fangene ble satt til å bygge ut leiren - "Bauwerk" som tyskerne sa. Etter en tid ble det bygd en brakke tvers over inngangen. Den ene delen var forbeholdt den tyske vaktstyrken, den andre delen rommet leirforvaltningen.

Alle nyankomne måtte veien om "personalsjefen". Han var fangenes øverste tillitsmann. Han ble rekruttert fra fangene og var en mel-

lommann mellom fangene og den tyske leirledelsen. Det var en uriaspost, og i enkelte situasjoner måtte han føle seg som et gissel.

Fra "personalsjefen" gikk veien til "Sauna-brakka". Her måtte alle sivile effekter avleveres før fangene ble klipt, avluset og badet. Fangeklærne de fikk utlevert hadde tidligere vært gardens uniformer. Alle distinksjoner var naturligvis fjernet. Sengetøyet måtte de ha med hjemmefra. Etter at prosessen var fullført, og de nyankomne hadde fått sitt fangenummer, var de prisgitt den tyske leirledelsen.

Den daglige rutine

Dagen begynte med appell – alle fangene ble stilt opp på den store åpne plassen – hver brakke for seg. Brakkesjefen meldte fra om antall fanger han hadde på brakka og om noen var syke. Tyskerne kontrollerte at tallene stemte. Når det var gjort formidlet personalsjefen dagsordren. Under appellen hendte det at "sjefen" ropte: "Vil vedkommende svare ja og komme frem". Så fulgte endel navn. Dersom det ikke ble sagt noe mer, kunne det bety frigivelse.

Det hendte at ordren lød: "Vil vedkommende svare ja, og komme frem for nærmere ordre". Det kunne bety så mangt, fra ombytte av arbeid til nye forhør, eller avreise til Tyskland. Den siste ordren ble gitt under noe de kalte for generalappell. Ved generalappellen måtte alle fangene møte fram uansett hvor de var. Etter appellen ble fangene stilt opp i arbeidsgrupper som så marsjerte hver til sitt arbeid.

"Blomstersuppe" og "stormsuppe"

Matrasjonen var så liten at vi var konstant sultne. Tre dager i uka besto middagen av noe fangene kalte for "blomstersuppe". Det var mest vann med litt kål, gulrøtter og kålrabi. Ved siden av fikk vi 3-4 poteter. En dag fikk vi "stormsuppe", da var potetene kokt sammen med suppa, den var noe tykkere. De andre tre dagene var det enten salt fisk, sild, fiskepudding eller pølse. Det hendte av og til at det var kjøtt i pølsene. Til fiskemiddagen fikk vi 0,3 l søtsuppe laget av mel, vann og sukker.

Om kvelden fikk vi utlevert brødrasjonen. Ett brød skulle deles på 4 mann, dvs. 250 gr om dagen. Seks dager i uka ble det delt ut 30 gr margarin, men om søndagen bare 25 gr. Til dette fikk hver mann en liten ostebit, en skje sirup eller en spiseskje kaviar. Brødet med tilbehør ble delt broderlig mellom de 4 - det var på grammet. Slik var kostholdet i måned etter måned.

"Sulten er den beste kokken" er det sagt, på Grini fikk vi erfare sannheten i det gamle ordtaket. Sykebrakkka hadde eget kjøkken, her samlet vi sammen potetskrell som vi stappet i en blikkboks og stekte i ovnen. Dette gikk på omgang mellom fangene. Det smakte herlig! De tyske offiserene hadde sine villaer i nærheten av leiren. Her var det overflod, og det som ble til overs ble kastet. Vi forsynte oss av dette så sant det var mulig. Det nyttet ikke å være kresen! Tyskerne hadde godt med røykestoff, og vi benyttet anledningen til å lette askebegjerne. Sigarettstompene tok vi med oss på brakka. Vi husker det var en kar fra Hægeland som var skrekkelig røyksugen. Han smilte bredt når stompene kom fram.

Noen av fangene arbeidet på en stor gård utenfor leiren. De fikk lurt med seg en del av det som ble dyrket, poteter og den slags. Det ble aldri sett på som noen stor synd. Det var et eget navn på geskjeften, det kaltes å "orge". Noen delte med seg, men det var enkelte som fikk ord på seg for å være smålige. De "kokte og åt gauten sjøl".

"Straffeekstersisen"

Fanger som hadde forbrutt seg mot leirreglementet ble pålagt straff. Tyskerne benyttet flere former for avstraffelser. Straffeekstersisen kunne bli pålagt større eller mindre grupper. De fikk ordre om å løpe - plutselig ble det kommandert "hinlegen". Alle måtte kaste seg ned på bakken selv om det var midt i en søledam. Det hendte at vekten trakkett på fangene for å få dem tilstrekkelig ned i søla. Straffen kunne pågå i kortere eller lengre tid.

En annen straff var noe tyskerne kalte for "Pumpen". Da måtte fangen ligge på bakken med strake ben, og ved hjelp av armene heve og senke kroppen. Den ulykkelige kunne dømmes til "Zehn oder fün-

fundzwanzig Pumpen". Vi reagerte med en gang, men når vi først var kommet i gang tenkte vi ikke noe mer på det.

Freden kom til Grini

På ettervinteren 1945 begynte ryktene om at freden var nær forestående å løpe. Det var radio i leiren så det var flere som holdt seg orientert om utviklingen. Vi kunne også merke det på fangevokterne. De ble mere medgjørlike. Dessuten dreiv de stadig på med å brenne papirer. Sannsynligvis kvittet de seg med noe av arkivmaterialet.

Etter at fredsryktene begynte, ble spørsmålet om tyskerne ville overgi seg, eller om de ville forsøke å sette seg til motverge et aktuelt diskusjonstema blant fangene. Det var jo en ganske spennende tid.

Men omsider kom den 8. mai - dagen som vi aldri kommer til å glemme. Akkurat denne dagen var vi i arbeid utenfor leiren. Plutselig kom det melding over høytaleren om at alle måtte melde seg på appellplassen. Samtidig begynte klokken å ringe og sirenene gikk for fullt. Varslingen ble også brukt under "generalappellene", så det var for såvidt ikke noe nytt. Men denne gangen hadde vi en anelse om at noe spesielt var i emning. Da vi fikk se en hvit svensk bil som kom kjørende i retning av leiren, var vi ikke i tvil lenger, det kunne bare bety en ting - Fred! Like etter kunngjorde sjefen for de norske politistyrkene i Sverige at det var fred. Tyskerne hadde kapitulert på alle fronter.

Freden ble feiret med havregrøt

Siden kom Røde Kors til leiren. Da ble det kokt en diger kjele med havregrøt. Vi kunne spise så mye vi orket. Det var mange som ikke kunne passe måten og ble syke. Vi husker spesielt at det også kom en tobakkshandler fra Oslo. Bilen han kom i ble nesten flatttrykt. Han måtte rett og slett kvitte seg med hele lasten og komme seg unna. Vi lå på alle fire og plukka sigaretter. Da vi kom inn i brakka delte vi med dem som ikke hadde fått tak i noe.

Leiren skulle tømmes og det ble satt opp en plan for hvordan det skulle foregå. De med de laveste fangenummerne - det vil si de

Det var folksomt på Kristiansand jernbanestasjon når Grinifangene kom heim. Fangene ble møtt med taler, sang, musikk og rungende hurrarop. Det ble nesten som en triumfferd. For dem som ventet på sine ble den en gledens dag som fremdeles sitter friskt i minne.

fangene som hadde sittet lengst - forlot leiren først. Resten reiste i puljer. Vi reiste fra leiren den 11. mai. Først ble vi kjørt i busser til Universitetets Aula for kontroll. De som trengte det ble kledd opp. Siden fikk vi en anvisning og ble vist ned til en restaurant i nærheten. Det ble servert kjøttkaker og poteter, og det beste av alt - vi kunne spise så mye vi ville! Som dessert fikk vi wienerbrød. Vi glemmer det aldri!

Etter at vi hadde spist oss gode og mette kom det noen "småpiker" og delte ut sigaretter. Hele tiden mens vi var på restauranten, ble vi underholdt med levende musikk.

Om ettermiddagen ble vi sendt hjemover med Sørlandsbanen. Det var rene festen. Det var det samme hvor toget stoppet, alle stasjonene var tettepakket av folk. De hadde med seg mat som ble langet inn gjennom vinduer og dører. Dette tok tid, toget ble veldig forsinket. Vi skulle egentlig ha vært i Kristiansand kl 06.00 neste morgen, men det var

langt på dag før vi omsider nådde fram. Da toget rullet inn i byen - da følte vi at det var fred - vi var kommet heim.

Artikkelen bygger i hovedsak på samtaler med Lars Upsahl og Steinar Ilebekk. En del avisartikler fra tiden om frigivelsen av grinifangene er brukt som tilleggsmateriale.

I Øvrebø var det flere som satt på Grini, men vi er ikke helt sikre på hvor mange det var. Det vi vet med sikkerhet er at i tillegg til de to som er intervjuet i forbindelse med denne artikkelen var også disse internert: Ingvald Greibesland, Einar Lian, Johan Mushom og Torkel Reiersdal.

Heime igjen

Skikkelig fred ble det ikke før alle var kommet heim. De som hadde sine nærmeste på Grini eller i andre tyske fangeleirer ventet på at de skulle komme tilbake. Det ble lange dager, men endelig kom nyheten om at grinifangene skulle komme med jernbanen til Kristiansand. Slik opplevde Gunvor Upsahl, Ragna og Steivor Ilebekk gjensynet med Lars Upsahl og Steinar Ilebekk.

- Vi husker ikke hvordan vi fikk greie på det, men vi ville til byen for å ta i mot dem. Toget skulle komme til byen ganske tidlig, men vi var på plass lenge før det var ventet. På stasjonen var det ikke kommet så mye folk, så vi fikk en fin plass, men det tok lang tid før toget viste seg. Det stoppet på mange stasjoner underveis for å slippe av folk. Hele tiden var det noen som kom og fortalte hvor toget var. Men endelig så det ut til at noe var i emning, for plutselig var hele stasjonsområdet fullt av folk som trengte på for å se. Du store verden for en trengsel! Mange krabbet opp der de kunne komme til slik at de fikk se mest mulig.

Det var et langt tog med 9 vogner. Noen hadde gått av underveis, men toget virket likevel helt fullt. Vi var heldige som var kommet så tidlig mens det var god plass, for nå ble vi stående akkurat der toget stoppet. Vi måtte stå på "teane", strekke oss for å se om vi kunne få øye på dem i folkevrimmelen. Det var ikke lett, men endelig fikk vi se

Noen gikk av toget på Grovane for å ta Setesdalsbanen heim. På Røyknes ble Sigurd Føreland møtt av bygdefolk og kamerater fra motstandsbevegelsen.

begge to, og etter en stund fikk vi banet oss veg slik at vi fikk tak i dem. Naturligvis ble det velkomstklem - det skulle bare mangle!

Nå var det kommet så mange folk at det var vanskelig å komme seg ut. De trengte på fra begge sider slik at det bare ble en smal gang som vi måtte åle oss fram i. Alle ville snakke og hilse på fangene. Vi bar bagasjen de hadde med seg. Det var kanskje det som gjorde utslaget, ja - også det at vi kom ut sammen med Lars og Steinar, men vi hørte noen som sa: "Å, se på de stakkars pigane, de har også vært på Grini". Det var litt flaut for vi hadde jo ikke fortjent medynken.

Det tok lang tid før vi kom oss hjemover til Øvrebø. På stasjonen var det taler, hornmusikk og stor festivitas. Det var den reneste 17. mai stemning. Vi måtte jo være med på festen før vi kom oss av sted. Etter at vi var kommet heim til Øvrebø, kom familie og venner for å hilse på og prate litt. Det tok lang tid, men langsomt begynte alt å normalisere seg igjen.

Fra dødens forgård til friheten

Av Olaf Ingebretsen

Toralf Ravnevand ble født den 19.07.1909. I år fyller han altså 86 år, og det omfatter nesten hele dette århundre. I denne tiden har det funnet sted to verdenskriger og i mellomkrigsårene ble landet rammet av en dyp økonomisk krise. Den kom til å sette sitt preg på industri-samfunnet i Vennesla og det fikk følger for hans politiske holdning. Han ble aktivt med i Arbeidernes Ungdomsfylking og arbeideridrettslaget. I voksen alder ble han medlem av Vennesla Arbeiderparti. Etter at tyskerne hadde hærtatt landet, ble han sommeren 1941 med i motstandsbevegelsen som var sprunget ut fra arbeiderbevegelsen. Den fikk ingen lang levetid. Allerede samme høst begynte opprullingen på Sørlandet. Han ble arrestert den 25. september 1942. Etter avhør i Kristiansand ble han sendt til Grini. I februar året etter gikk turen til Tyskland. Her var han internert i flere konsentrasjonsleirer. Våren 1945 ble han, sammen med de øvrige norske tysklandsfangene, evakuert av det svenske Røde Kors. Han kom til Sverige den 1. mai 1945.

Nazifisering og ensretting

Etter at de største byene her i landet var besatt, overtok okkupasjonsmakten kontrollen over media. Både kringkastingen og avisene ble underlagt streng tysk sensur. Først og fremst for å hindre at uønskede meldinger og meningsyttringer kom på trykk, men også for å bringe nyheter og kommentarer som var tjenlige for maktthaverne. Hitler hadde planer om å gjøre Norge til en del av det stortyske riket. Derfor sendte han allerede den 20. april 1940 sin personlige politiske rådgiver, Josef Terboven, til landet. Terboven begynte sitt arbeid straks, først og fremst ved å sette Stortinget under et enormt politisk press. Det tyske kravet var i korte trekk at Stortinget skulle avsette Kong Haakon og hans hus, samt erklære at regjeringen Nygaardsvold var avsatt. I stedet skulle det opprettes et Riksråd som skulle overta Kongens og Regjeringens oppgaver. I forhandlingsperioden lot Stortinget

seg presse langt ut over rimelighetens grense. I det lengste ønsket de folkevalgte å finne fram til en løsning det gikk an å leve med.

Over tid ville tyskerne sannsynligvis ha oppnådd en tilfredsstillende løsning, men de mistet tålmodigheten. Forhandlingene ble brutt og Stortinget oppløst.

Terror og illegale aviser

Umiddelbart etter at Stortinget var oppløst kom Terboven i en tale inn på Riksrådsforhandlingene. Han kom med en rekke groteske beskyldninger mot stortingsrepresentantene. Bl.a. hevdet han at de var villige til å svike både Kongen, Regjeringen og forfatningen bare de kunne redde sin egen materielle eksistens.

Det var en avskyelig forvrengning av virkeligheten. Under normale omstendigheter ville det ha ført til en storm i pressen. I den foreliggende situasjonen var det umulig, men det resulterte likevel i den legendariske artikkelen "Ingen nordmann til salg" i stavangeravisen "1. Mai". I kraftige ordelag imøtegikk redaktøren, Trond Hegna, Terbovens påstander. Han reagerte momentant. Redaktøren ble arrestert og avisen ble forbudt. Tyskernes disposisjon demonstrerte med all mulig tydelighet at tiden da det frie ord kunne forkynnes definitivt var forbi. Anslaget mot pressen kom tidlig, og trykket økte raskt i tiden som fulgte.

Blant store deler av det norske folk, og særlig innenfor arbeiderbevegelsen, kom ikke dette som noen overraskelse, men snarere som en bekreftelse. Gjennom tredveårene - helt siden Hitler kom til makten - hadde det jevnlig sivet ut opplysninger om utviklingen i Tyskland. På kort tid ble mer enn 10 000 uønskede personer internert. I 1934 utkom boka "Oranienburg" skrevet av den tyske tidligere sosialdemokratiske riksdagsmannen Gerhard Seger. I boka beretter han om sin egen arrestasjon, og om oppholdet i konsentrasjonsleiren Oranienburg. Boka ble et hett tema i arbeiderbevegelsen, ikke minst i Vennesla hvor arbeiderbevegelsen hadde lange tradisjoner og sto sterkt. Man var klar over at det norske folk ville bli utsatt for et enormt press fra det tyske propagandaapparat, og at enhver fri meningsytring ville føre til represalier. Fremdeles var det mulig å lytte på radio. Etter hvert ble det regel-

messige norske sendinger fra London. Omfanget av innenriks nyheter var av forståelige grunner svært begrenset. Det oppsto, etter som tiden gikk, et udekket behov for interne og ikke minst lokale nyheter. Det var nødvendig for å påvirke folks holdninger og demme opp for den tyske propagandamaskin.

Av den grunn kom de første illegale avisene i omløp allerede i 1940. Til å begynne med som mer eller mindre spontant formede løpesedler, med tekst rettet mot tyskerne og deres medløpere.

Etter unntakstilstanden i Oslo høsten 1941, ble omtrent alle radioapparater inndratt. Nå ble det umulig å holde seg orientert, og arbeidet ble mer målrettet.

Særlig innenfor arbeiderbevelsen ble arbeidet intensivert, og kom etter en tid inn i fastere former. I Oslo-området ble det opprettet en organisasjon, som i utgangspunktet skulle konsentrere seg om regelmessige utgivelser av illegale aviser. Nøkkelpersonene hadde et nettverk av kontakter innenfor organisasjonssamfunnet, og etter kort tid fikk de opprettet et "ankerfeste" i Kristiansand. Gjennom arbeiderbevegelsens organisasjoner fikk de forholdsvis raskt opprettet grupper i Evje og Vennesla. Slik ble Toralf Ravnevand med i motstandsarbeidet, det var sommeren -41.

Opprulling

I februar -42 begynte opprullingen i Kristiansand. Det var tillyst et møte i byen. Fra Oslo var det ventet en kurer som skulle bringe med seg en del materiell, bl.a. noe radioutstyr. Etter unntakstilstanden i Oslo var folk som soknet til arbeiderbevegelsen under oppsikt av tyskerne. Kureren fikk derfor "følge" nedover til Sørlandet. Etter ankomsten til Kristiansand oppsøkte han den avtalte adresse i Gyldenløves gate. Gestapo var allerede alarmert, og etter at han vel hadde innstallert seg i huset slo gestapo til. Kureren ble ført til "Arkivet", og Gestapo satte seg til å vente på resten av møtedeltakerne, som ble arrestert i tur og orden.

Rolf Nilsen og jeg skulle også delta i møtet, forteller Toralf, men jeg ble oppringt av Rolf. Han oppga et annet tidspunkt for møtet enn

det som var avtalt. Han kunne naturligvis ikke gå i detaljer, men jeg forsto at noe hadde gått galt. Rolf var sjåfør på venneslaruta. Han var på jobb og akkurat i ferd med å dra fra byen. Dette måtte jeg ha nærmere greie på, så jeg tok oppstilling ved veien for å bli med bussen til endestasjonen - Samkom. Han kunne fortelle at ryktene om arrestasjonene gikk over hele byen. Vi ble sittende og snakke om det som var i ferd med å skje. Slik det lå an, regnet vi med at vi ville komme i gestapos søkelys. Det var naturligvis avhengig av hvordan det utviklet seg på Arkivet. Vi hadde to muligheter, enten å rømme eller å forholde oss avventende. Vi ble enige om å se det an.

Det gikk omtrent 14 dager før det skjedde noe, men en grytidlig morgen dundret det på døra, det var gestapo som slo til. Utenfor sto bilen og ventet. Gestapo hadde hentet flere venndøler. De hadde vært veien om Hunsfos Fabrikker og arrestert Einar Tønnessen. Han var med i samme gruppa. Det var ingen tvil lenger, det vi fryktet var altså skjedd. Turen gikk til Arkivet - det hele var i gang.

Da vi vel var kommet fram, ble jeg stilt opp mot veggen. Her ble jeg stående i 16 lange timer uten mat og drikke. Gjennom døra, rett ved siden av meg, hørte jeg lyden av slag og en som bannet og skreik. Det viste seg senere at det var Rolf de hadde hatt under "behandling". Etter å ha stått slik hele dagen, ble det min tur. Det var med en beklemmende følelse jeg gikk inn gjennom døra. Forhøret begynte forholdsvis greit. De stilte en rekke spørsmål. Bl.a. spurte de om min politiske tilknytning. Jeg svarte som sant var at jeg soknet til arbeiderpartiet i Vennesla. Han som førte protokollen satte opp et diabolisk flir og sa: "Vennesla er et rottereir med bare kommunister", og skrev kommunist i papirene. Under forhørene ble jeg også konfrontert med en del fakta, men nektet hardnakket. Etter denne innledningen begynte prosessen som skulle gjøre meg myk og føyeelig. Jeg ble beordret til å foreta knebøyninger. Hele natten, mens gestapistene røykte og drakk, ble "gymnastikken" holdt i gang. Da det led ut på morgensiden var jeg temmelig nedkjørt, og for å få et pusterom forsøkte jeg å simulere, jeg lot som om jeg besvimte. Da ble det liv i plageåndene, med ett var de over meg som hauker. En av dem tok tak i armen min og brakk den bak på ryggen. I den stillingen løftet han meg opp fra gulvet. Jeg kjente noe

løsne i skulderfestet. "Minne" om den hendelsen bærer jeg med meg fremdeles. Kl. 07.00 ble jeg slengt inn i en celle, jeg fikk et pusterom. Om kvelden ble jeg hentet igjen. Det ble en reprise på den foregående natt, i tillegg vanket det en del slag når gestapistene mistet tålmodigheten. Etter det var avhørene over. Fra Arkivet ble jeg sendt ned til Kristiansands Kretsfengsel.

Vi ble værende i fengselet i nærmere 14 dager. I den tiden ble fangene satt i arbeid. Hver dag ble de fleste sendt opp til Aukland i Torridalen for å arbeide på en "tyskerleir" som var under oppføring på Hommeren. Jeg ble bare med på en av disse "utfluktene". Det var dagen før vi ble sendt til Grini.

Til Grini

En morgen ble en del av oss ropt opp. Vi fikk beskjed om at vi skulle reise innover til Oslo med nattoget samme kveld. Etter ankomsten til Oslo ble vi stuert inn i noen militære lastebiler - turen gikk til et ukjent bestemmelsessted. Da bilen stoppet viste det seg at vi var kommet til Grini.

Etter at vi kom til leiren, ble forholdene på noen områder bedre. Jeg husker spesielt at jeg fikk en pakke fra Elise, kona mi, til jul. Det var avgjort et lyspunkt i tilværelsen. Hun sendte meg bl.a. en sovepose av papir og et ullteppe. Nyttårskvelden lå jeg og koste meg under det deilige ullteppet, og strøk litt langs kanten på det myke teppet. Med ett ble jeg oppmerksom på den ekstra breie kanten. Det var merkelig at hun hadde lagd en ekstra fall på teppet, tenkte jeg. Da jeg kjente etter syntes jeg det var noe inni fallen. Jo så men - her var det noe som var gjemt. Et øyeblikk etter hadde jeg avdekket "skatten". Skjult i teppet lå det en pakke med tobakk og sigarettpapir! Nå ble det liv i Rolf og meg. Humøret steg til de store høyder. Det ble pratet, rullet og røkt til den store gullmedalje. Jeg husker røyken lå som en skodde under taket. Det med tobakken var en stor plage for mange. Det resulterte i flere sanger og dikt både av spøkefull og mer alvorlig karakter.

Under en generalappell om kvelden den 14. februar 1943 ble jeg sammen med 300 andre fanger ropt opp "for nærmere ordre", som det

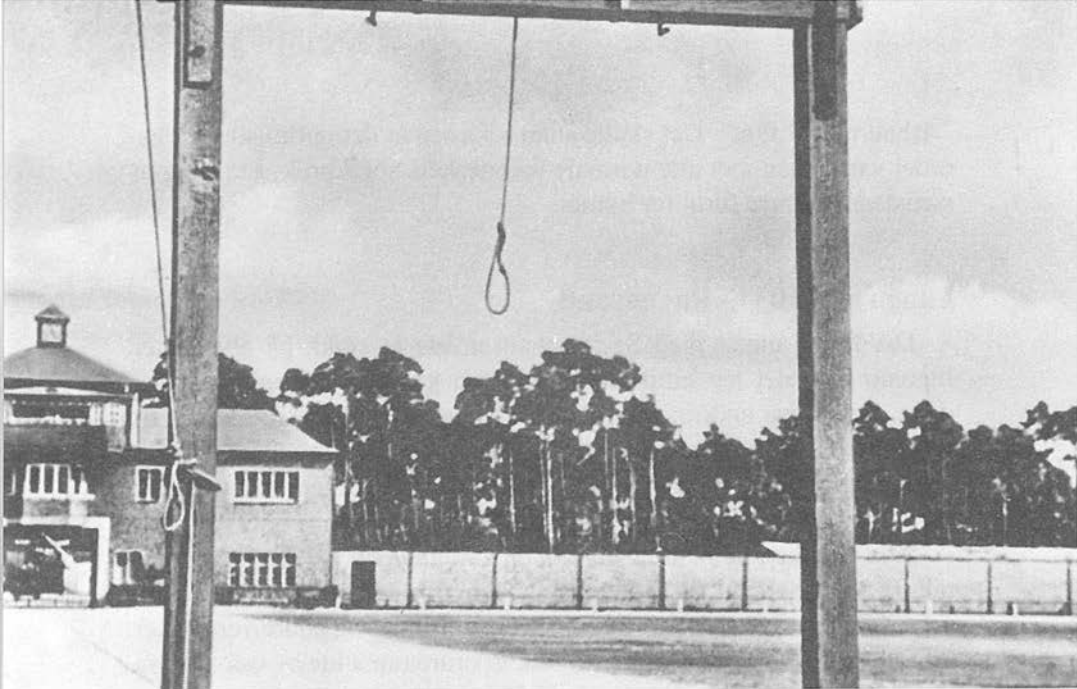
hette. Vi skulle forflyttes, men ingen visste hvor. Blant de som ble ropt opp var det også noen jødiske fanger. Det var en kjent sak at jødene ble deportert til Tyskland. Vi regnet derfor med at vi skulle samme veien. Neste dag ble vi transportert ned til havnen. Her ble vi stuert om bord i en båt med det velklingende navnet "Lapland". Vi var ikke i tvil lenger - veien gikk til Tyskland. Neste dag gikk vi i land i Århus. Den første biten var tilbakelagt. For noen ble det den siste reise, men det vi ikke visste da var at alle vi som overlevde kom til å oppleve det rene helvete før vi igjen kunne sette foten på norsk jord.

Oranienburg

Turen over Skagerrak hadde tatt over ett døgn. I Århus sto vognene og ventet på oss. Det skulle bli vårt tilholdssted i de kommende døgn. Det var forholdsvis tidlig i krigen og danskene var enda ikke vant til fangetransportene. Noen av de danske jernbanefolkene så derfor med mistro på oss. Sannsynligvis trodde de at det var nordmenn som hadde tatt seg arbeid i Tyskland. Andre forsto hva det dreide seg om, og enkelte stakk til oss matpakkene sine i det vi passerte. For de heldige ble det et kjærkomment tilskudd til "ferdamaten" vi hadde fått med oss fra Grini. Det skulle vise seg at det kom til å bli en lang togreise. Da vi reiste fra Norge hadde vi fått ett brød og en pølsesnabb. Vi fikk ingen ny forsyning. Nå sto toget stille. Det var gått fem døgn siden vi forlot Oslo. Maten var forlengst fortært - sulten nog.

Rett etter at vi hadde passert den tyske grensen ble de jødiske fangene beordret ut før toget fortsatte. Underveis hadde det vært mange og lange stopp. Noen steder hadde vi blitt stående i flere timer, men her var bråket på utsiden annerledes enn det vi hadde hørt tidligere. Vi hadde en fornemmelse av at reisen var slutt. Det var tidlig om morgenen den 20. februar 1942. På utsiden hørtes lyden av travle, jernskodde støyler mot broleggingen. Av og til kom det noen vulgære utbrudd. Skrik og banning blandet seg med andre og mere ubestemmelige lyder. Vi ble stående lenge før det skjedde noe, men omsider ble dørene åpnet.

Utenfor sto væpnede vakter. Opphissede bikkjer rykket utålmodige

Galgen i Sachsenhausen. I bakgrunnen sees den indre porten til leiren. Gjennom denne porten gikk tusener av fanger fra omtrent alle verdens nasjoner. 12 mill. vendte aldri tilbake.

i lenkene. Foran oss lå en stor, svart murbygning, gjennom mange år barket av sot og røyk fra damplokomotivene. På veggen hang et skilt. Med store, svarte, gotiske bokstaver leste jeg navnet "Oranienburg". Navnet var velkjent både av meg og mine kamerater hjemme i Vennesla. Det var altså her Hitler internerte uønskede personer. I flere år var opplysninger om forholdene i Tyskland blitt kjent gjennom folk som måtte rømme landet. Den gang - for lenge siden - ante jeg ikke at jeg skulle bli en av dem.

Det ble liten tid til å dvele ved minner. På utsiden sto vokterne. Med brøl og skjellsord ble vi beordret ut av vognen. På plattformen ble vi ordnet i formasjon, fem i rekke. Det ble gitt ordre til avmarsj - kort tid etter gikk vi inn porten til Sachsenhausen - leiren som opprinnelig hette Oranienburg. Over inngangen sto det med store bokstaver

"Arbeit macht Frei". Det skulle snart vise seg at det optimistiske slagordet var en hån mot alle normale menneskers språkbruk. Et utslag av nazistenes bisarre form for humor.

Fange nr. 61037 - Ravnevand

Det første møtet med Sachsenhausen ble et sjokk på alle måter. Ingenting av det jeg hittil hadde opplevd kunne sammenlignes med dette. Leiren var enorm; den tok nesten pusten fra oss. Brutaliteten fra vokterne og synet av alle fangene gjorde oss nesten motløse. Alle var skinnmagre, dradd og grå i ansiktene. De stripete fangedraktene gjorde at alle så like ut. Det var et dystert skue.

Alle nyankomne måtte gjennom en karantenetid. Vi var ingen unntak. Det bar av sted til "Zugangsblocken" for avlusning, som det ble sagt. Alle eiendeler ble tatt fra oss; klokker, ringer og andre verdisaker. Alt ble omhyggelig registrert. Så fikk vi ordre om å kle av oss. Klærne ble avlevert. Deretter gikk turen til "frisøren", vi skulle klippes. I tur og orden måtte vi bøye oss forover. Med en klippemaskin ble håret på hodet fjernet fort og effektivt. Alt hår ble fjernet. Da "frisøren" var ferdig, lå det noen hårdotter på gulvet foran meg - det var den siste rest av min personlighet. Trinn for trinn la jeg mitt tidligere liv bak meg. Det var som å gå gjennom dører som ble lukket etter meg. Det var en definitiv og skremmende prosess.

Etter avlusningen fikk vi utlevert et sett med fangeklær. Det bestod av en skjorte, stripete jakke og bukse, samt fotkluter og tresko. Forandringen var total, vi så ut som fangene vi hadde møtt på veien gjennom leiren. Jeg var fange nr. 61037 i Sachsenhausen. Det ble min nye identitet i tiden som kom. Navnet betydde ingenting lenger, heller ikke det som hadde vært.

Etter at vi var ferdige med "formalitetene" bar det av sted til appellplassen. Her ble vi stående i flere timer. Det var minus 15 grader, og vi frøs bitterlig i de tynne klærne. Sulten gnog i tarmene. Da appellen var over, var begge ørene frostskaadet. Sulten og kulda ble mine trofaste følgesvenner gjennom hele fangetiden.

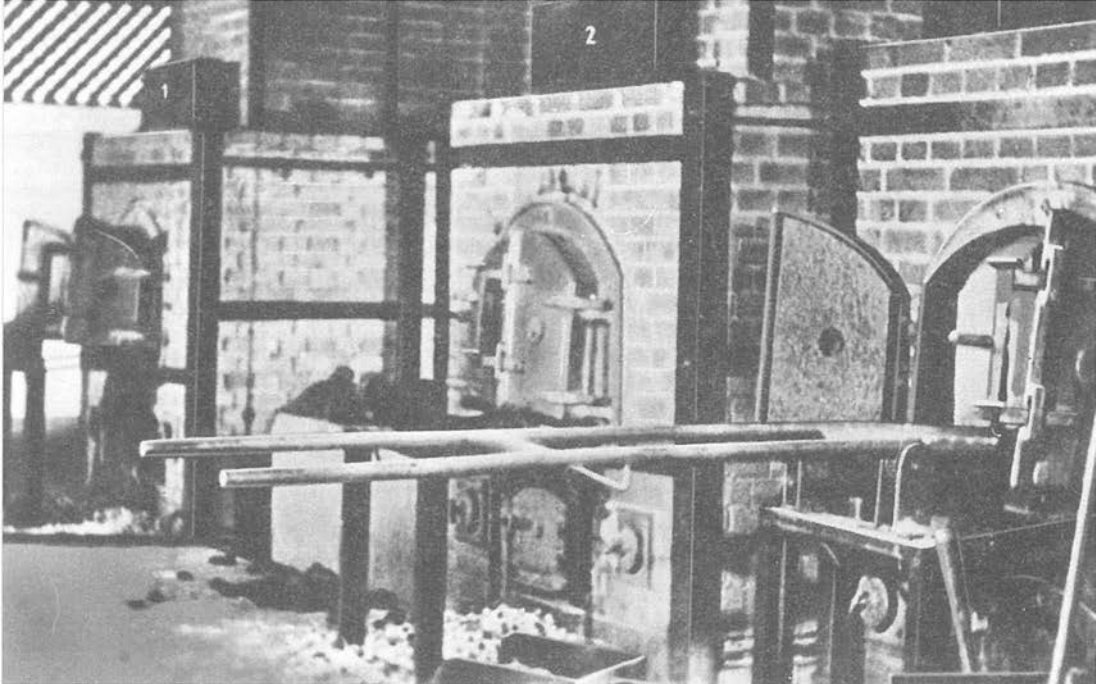
En evig marsj uten mål

De fleste fanger som kom til Sachsenhausen ble, for kortere eller lengre tid, beordret til skoprøvekommandoen. De som ble avgitt til denne kommandoen ble kalt Schuhläufer, eller støvleprøver. Fangene måtte prøvegå militærsko, eller støvler. I leiren var det anlagt en gate, eller bane, som ble kalt "Schuhprüfstelle". Den var 700 meter lang, og hadde form av et åtte-tall. Banen var oppdelt i flere felter. Et felt var formet som en vanlig gangvei, så et med sand, et med singel og et med småstein. Dessuten var det en strekning med små betongbiter og et felt med 3-4 cm høyt vannivå. Hver dag ble slitasjen på skotøyet målt.

Jeg ble beordret hit - jeg ble "Schuhläufer". Om morgenen fikk vi utlevert et par støvler. Det var ingen som spurte om størrelsen støvleprøveren brukte. Det hjalp lite å klage. Det ble betraktet som utidigheter. Et par støvler var et par støvler - vi måtte gå på de som vi hadde fått utlevert. Verst var det når støvlene var for små, da var føttene rålige etter dagens marsj. Dersom støvlene ikke passet, gjaldt det å være rask i vendingen og få byttet med en medfange. Kort tid etter ble vi stilt opp 5 mann i bredden. Marsjordren ble gitt. Bare avbrutt av en halv times suppepause midt på dagen, gikk den meningsløse marsjen i time etter time. Det ble ført nøye kontroll med distansen. Etter dagens økt skulle vi ha tilbakelagt 40 km. På den tiden var jeg i forholdsvis god form og bortsett fra at jeg ble full av gnagsår medførte ikke skoprøvekommandoen noen vesentlige problemer for meg. For andre avkreftede fanger kunne det være en katastrofe.

"Schuhprüfstelle" ble brukt som straffekommando. Her havnet fanger som hadde forbrutt seg mot leirens disiplinærreglement. De kunne bli gående her på ubestemt tid. Det forekom at enkelte stupte, for aldri å reise seg igjen. Flokken varierte i antall fra tid til annen, slik var det også når det gjaldt alder. Det kunne være menn i alderen fra 16 til 60 år. Gjennom hele året og i all slags vær trasket flokken fra morgen til kveld. I en evig rundgang gjennom hele krigen. Min karriere som "Schuhläufer" ble kort, jeg ble værende her i 3 uker. Mange måtte tilbringe flere måneder med denne meningsløse geskjeften.

Grytidlig en morgen, før marsjen begynte, traff jeg Rolf Hofmo,

Krematoriet i Sachsenhausen slik de allierte fant det da leiren ble befridd. Hver uke kom det ny forsyning av døde fanger fra Staaken. De fleste nordmenn som satte livet til i Staaken endte her.

tidligere formann i Arbeidernes Idrettsforbund. Han var i Vennesla da vårt arbeideridrettslag ble stiftet, og senere ved flere andre anledninger. Jeg var selv aktivt medlem i idrettslaget og kjente ham godt fra den tiden. Trass i de dystre omgivelsene - det ble et hyggelig gjensyn. Hofmo hadde vært i Sachsenhausen en god stund, og var derfor kjent med forholdene i leiren.

Vi fikk en trivelig prat. Samtalen endte opp med det store spørsmål: Tror du vi vil slippe ut herfra noen gang?

Han satte opp en skrallende latter; etter å ha tørket tårene svarte han: "Ja da, alle sammen - men for 98 % går veien gjennom den", han pekte på skorsteinen fra krematoriet. Det var mitt første møte med konsentrasjonsleirenes spesielle humor.

Med ett ble friheten så uendelig langt borte, nesten uopnåelig,

men den var en vakker drøm - et håp som levde sitt eget liv dypt inne bak strieskjorta et sted. De dagsaktuelle problemer dreide seg om ganske andre ting - det var stort sett begrenset til ett enkelt spørsmål. Det dreide seg om å overleve fra dag til dag. Jeg fikk erfare at i Hitlers konsentrasjonsleirer kunne avstanden mellom liv og død være kort. I noen tilfeller bare et enkelt skritt.

Staaken - dødens forgård

Etter omkring tre uker i Sachsenhausen ble jeg, sammen med ca. 100 nordmenn, ropt opp ved kveldsappellen. Ordren var kort og godt "transport". Det var ingen som visste hvor vi skulle, men at vi skulle reise fra leiren var det ingen tvil om. Avreisen skulle skje neste dag.

Transporten ble foretatt med to store, militære lastebiler, og vi ble lastet inn på lasteplanet bokstavelig talt som sardiner i eske. Først kom en rekke som skulle stå oppe, så en rekke som skulle sitte på huk. Deretter en ny rekke med stående. Slik fortsatte det til bilene var fulle. Heldigvis var turen kort, etter ca. 2 timer var vi fremme.

I forhold til Sachsenhausen var denne leiren svært liten. "Staaken" som den ble kalt, lå i bydelen Spandau i Berlin, like i nærheten av en flyplass med samme navn. Etter det jeg husker var det i alt 7 eller 8 bygninger. Fire av brakkene var kvarter for fangene. Leiren var beregnet å huse til sammen 1000 mann, med 250 i hver brakke, fordelt i 20 manns rom. Nordmennene ble spredt rundt på de forskjellige rommene. Rolf Nilsen fra Vennesla, Arne Fredriksen fra Oslo og jeg kom på samme rom. Resten av rommets beboere var øst-europeere. De øvrige bygningene i leiren rommet kjøkken, plass for effekter og administrasjon.

Før vi kom, hadde den vært tilhold for russiske krigsfanger. Den første dagen ble vi satt til å gjøre rent. Brakkene så tålig ut, men det krydde av veggelus.

Dagen etter kom en ny transport. Sammen med dem kom det 10 tyske svart- og grønnvinklede fanger (asosiale og kriminelle fanger), samt et par rødvinkelede, men med spissen opp. Markeringen viste at det var soldater fra Werhmacht eller SS som hadde forbrutt seg på en

eller annen måte. Nå sonet de sin straff. De kom direkte fra "Klinker" en av de verste og mest beryktede straffekommandoer i Sachsenhausen. Ved hjelp av sin umenneskelige råskap, hadde de bokstavelig talt slått seg fram. Nå var de belønnet av SS-ledelsen med administrative oppgaver i Staaken. De ønsket naturligvis, i den grad det var mulig, å gjøre seg ytterligere fortjent til å komme tilbake i det "gode selskap". De var uten unntak, Djevelens handlangere, og var direkte medvirkende til at mange fanger mistet livet. Leiren er i ettertid blitt stående som den mest barbariske utvekst i Tysklands konsentrasjonsleirer.

Litt om leiradministrasjonen

Administrasjonen i leiren var bygd opp som en pyramide. Nederst på rangstigen figureerte "Stubeneldste". Han hadde ansvaret for fangene som holdt til på ett og samme rom. Så fulgte "Barackeeldste" med ansvaret for en hel brakke, så fulgte "Blockeldste" ovs. På toppen satt "Lagereldste". I rang var han en slags nestkommanderende i leiren. Fra "Blockeldste" og oppover i hierarkiet var ledelsen supplert med SS-personale.

Den interne leirledelsen håndhevet sin egen justis med en råskap uten sidestykke, basert på tilfeldigheter og av vedkommendes humør og lynne. For fangene var ingen ankerett. Administrative kontroverser kunne forekomme i "hierarkiet" i de tilfeller en underordnet funksjonær gjorde seg skyldig i en forseelse overfor en overordnet. Det var et lukket system som fungerte uten innblanding av SS-ledelsen.

Fickert hette nestkommanderende i leiren. Han tilhørte SS og var et avstumpet råskinn. Knyttneven, som var armert med en slosshanske, brukte han ved en hver gitt anledning. Under appellen morgen og kveld vandret han mellom fangene. Da kunne det hende han stoppet opp ved en tilfeldig fange. Dersom han ikke likte ansiktet på mannen, løftet han armen og slo. Knyttneven rammet den uheldige i pannen så skinnet brast. Eventuelle reaksjoner fra den som ble forulempet, eller fra de som sto ved siden av, førte bare til ytterligere raseriutbrudd.

Utestasjonens oppgave

I nærheten, ved innsjøen Falkensee, hadde Deutsche Elektrische Maschinenwerkstatt (DEMAG) sine fabrikkanlegg. Opprinnelig var det meningen at det skulle bygges elektriske lokomotiver her, men på dette tidspunktet hadde ikke Tyskland behov for lokomotiver. Nå ble det i stedet produsert tanks og granater. Etter hvert som krigen utviklet seg ble Tyskland påført større og større menneskelige tap. Mannskapene måtte etterfylles, og industrien ble tappet for folk. Det ble vanskelig å opprettholde produksjonen. Tyskerne løste problemet ved å sette inn KZ-fanger i industrien.

I nærheten av fabrikkhallene skulle det bygges en del brakker for fanger som skulle arbeide i DEMAG. Det ble oppgaven for fangene i Staaken.

Daglige rutiner

Dagene var lange og slitsomme. Fangene ble purret kl. 04.00. Da brøt det løs et rent helvete med banning, skjellsord, slag og spark inntil alle sto på appellplassen kl.06.00 - det var morgenoppstilling. Fangene ble stilt opp i rekker, fem i bredden. Ikke alle forsto ordrene og det kunne gå hardt ut over de som hadde problemer med språket. Det førte til uro, leksjonene var alltid håndgripelige. Både de levende og de som døde om natten ble telt. Av og til forekom det rot i tellingen eller andre uregelmessigheter. Da kunne det ta tid å avvikle appellen. Vi ble stående i stram giv akt under åpen himmel i all slags vær. Den tynne fangedrakten ga ingen beskyttelse. I kuldeperioder frøs vi gudsjammerlig. Regnet det, var vi gjennombløte på et øyeblikk. "Postene" eller vokterne, fulgte alle med falkeblikk. Fant han noe å utsette på en eller annen, var han over stymperen og overøste ham med skjellsord,spark og slag.

Natten var kort. Rosignalet gikk kl. 22.00. Da begynte kampen mot veggelusa. Det gikk ut over den hardt tiltrengte nattesøvnen.

Dagen startet med å reie opp sengen. Det burde under normale omstendigheter være en enkel sak. Men slik var det ikke her. Hadde "Stubeneldste" en dårlig dag, måtte vi regne med å foreta operasjonen

flere ganger. Etter at vi kom tilbake fra dagens arbeid, hendte det ofte at sengetøyet lå i en haug på golvet. Sengen hadde ikke funnet nåde for "Stubeneldstes" øyne. Så var det å reie opp på nytt, mens han sto bak deg med et diabolisk flir. Ny inspeksjon, og med banning og skrik havnet sengetøyet på golvet igjen. Slik kunne det fortsette i time etter time. Det var en prøvelse. Målet var å ta fra deg den siste rest av menneskelig verdighet, og "Stubeneldste" - han ventet på en anledning til å gå til korporlig avstraffelse. Slik var det også når vi befant oss uten-dørs. Når vi møtte en av SS-staben måtte vi hilse. Var han misfornøyd, ble vi oppkalt. Med banning og skjellsord ble vi bedt om å repetere hilsningen. Tilbake noen skritt, for så å stramme oss opp og hilse i det vi passerte ham. Operasjonen ble gjentatt til plageåndene ble lei. Det var bagateller i den store sammenhengen, men bidro i høy grad til å gjøre leirlivet til et helvete.

Kl. 07.00 var det avmarsj for arbeidskommandoen. Turen til arbeidsstedet tok ca. 30 minutter. Etter ankomsten var det ny opptelling før arbeidet ble satt i gang. Klokken 12.00 var det en halv times pause. Ny telling før suppa ble delt ut. Hver fange fikk en liter. Den bestod for det meste av vann med noen kålblader og kålrotstykker. "Vorarbeiter" sto for utdelingen. Her gjaldt det motsatte av regelen "først til mølla får først male". Det gjaldt å komme sist i køen for å få noe av de faste bestanddelene. Det kunne bli litt knubbing og "Vorarbeiter" slo flittig med suppeøsen for å ordne køen. Etter matpausen fortsatte arbeidet fram til kl. 18.00. Ny opptelling før avmarsjen til leiren. Dagen ble avsluttet med telling på appellplassen.

Duften av nybakt brød

På veien til arbeidsstedet passerte fangene et bakeri. Her ble det hver dag kommandert holdt. Det var akkurat i passe avstand slik at alle kunne kjenne lukten av det ferske bakverket. Sulten gnog bestandig i oss alle, men etter pausen med fornyet styrke.

En dag var det en polsk fange som rømte. Friheten ble ikke lang. Etter kort tid fant de ham i bakeriet. I mellomtiden ble vi stående på

appellplassen. Han ble beordret til å gå "spissrot" mellom fangene. Vi fikk ordre om å slå ham, men jeg så ingen norske som fulgte ordren.

Han ble omgående sendt til Sachsenhausen. Hva han måtte gjennomgå der, vet jeg ikke. Trolig vanket det både spark, stokkeslag og andre ydmykelser. Det varte og rakk, men en dag var han tilbake i leiren. Da hadde de merket ham. Bak på jakka hadde de malt en firkant med en sirkel inne i. Han var dømt til døden og skulle likvideres ved hengning. I noen dager gikk han rundt i leiren angivelig til skrekk og advarsel.

En dag var galgen reist. Hengingen skulle foretas under appellen. Fangene ble gruppert i en firkant rundt galgen. Når alt var klart, ble den dømte ført fram. Han måtte stige opp på en krakk som sto under reipet. Dersom den dømte ønsket det, hadde han anledning til å si noen ord før henrettelsen fant sted. Han tok til orde og ba sine fangekamerater om tilgivelse for de unødvendige lidelser han hadde påført dem. Han avsluttet sin siste tale med å si at rettferdigheten kom til å seire til slutt. Bødlene kom til å få sin velfortjente straff.

Bøddelen trådte fram. For anledningen hadde han iført seg sorte klær. Han la løkken rundt halsen på ham, og med et kraftig rykk ble krakken fjernet. Ansiktet fortrakk seg. Tungen og øynene sprang fram. Det kom noen få rykninger i den utmagrede kroppen før livet ebbet ut. Dommen var fullbyrdet. I Staaken var den som lot seg friste av duften fra bakerens brød, hjemfallen til dødsstraff. Leirlivet gikk tilsynelatende upåvirket videre, men på meg gjorde det et uutslettelig inntrykk.

Papirmannen

Vinteren 1942/43 var ualminnelig streng med sterk kulde og sno. Klærne var elendige, ingen hadde yttertøy. Fangeklærne var av et tynt bomullstoff. Det var lite å verne seg med mot den isnende vinden som feiet over det tyske slettelandet. Vi ventet på våren, og frøs forferdelig i de tynne klærne. Etter at vi hadde begynt å arbeide i Falkensee var det noen som prøvde å verne seg mot kulden ved å trekke på seg en tom sementsekk under jakka. Det var en fransk fange som stadig forsøkte seg. Jeg husker ikke navnet hans, men han gjentok dette så ofte

at han til slutt fikk økenavnet "Papirmannen". Det ble alltid oppdaget av "postene", vaktmannskapene. Det endte med banning, skjellsord, spark og slag, men han holdt tappert stand.

Da vi kom til leiren var vi fysisk i forholdsvis god stand, nå førte det mangelfulle kostholdet, kulden og det harde arbeidet til at kiloene rant bort og motstandskraften ble stadig svakere. Lungebetennelse og andre sykdommer florerte blant fangene. Det var skjebnesvangert, og kunne føre til den visse død. Ikke bare på grunn av sykdommen, men også fordi vaktene overøste den uheldige med slag og spark. Behandlingen bidro til mange fangers død. Vokterne ble dødens håndlangere.

En dag trodde jeg det var min tur. Jeg hadde høy feber og ble sløv og likeglad. Jeg ville legge meg til den dagen. Heldigvis ble Arne Fredriksen, kameraten i overkøya, oppmerksom på dette. Han skjelte meg huden full. Det lyktes ham å få meg på beina. Han var forresten ikke bedre enn meg. Vi var begge på samme arbeidslag. Vi matet en betongblander. Det tok tid før feberen ville gi seg. Vi hanglet oss gjennom dagene. Det gikk på et vis ved at vi skiftevis hvilte oss i skuret der sementen ble oppbevart. Heldigvis ble vi bedre etter en tid.

Nilsen - knokkelmann nr. 60 995

Det var kveld på brakka. Vi hadde tid til en liten prat før rosignalet skulle avslutte dagen. I overkøya ved siden av meg satt Rolf Nilsen. Han hadde kledd av seg, satt bare i skjorta. Nå satt han og dinglet med de bare leggene utfor sengekanten. Om dagen hadde vi nok med å holde det gående. Om kvelden stupte vi til sengs for å få noen timers søvn før vi ble purret igjen. Vi hadde nok med det daglige slit. Det ble lite tid til å se hvordan vi så ut. Jeg gransket ham. Jeg måtte se både en og to ganger. Det var som å se en fremmed. Herregud, tenkte jeg, er dette Rolf, kameraten min fra Vennesla? På sengekanten satt en knokkelmann - et skjelett, og pratet til meg. Rolf - han som alltid hadde vært en sprek og kraftig kar. Nå var han totalt forandret - han så ut som en av de fangene som til daglig ble kalt "muselmann".

Hodet var snauklipt - ansiktet var avmagret og hult. Hvert eneste gram muskler var tæret bort. Kinnbeina sto ut gjennom den stramme

huden. Det som var synlig nedenfor skjorta, var bare skinn og bein. I løpet av de tre månedene vi hadde vært i Tyskland, hadde han bokstavelig talt forandret seg til et levende skjelett. Jeg måtte se meg om - de så likedan ut alle sammen. Jeg var neppe noe unntak. På den tiden arbeidet vi inne i fabrikkhallene i Falkensee. Vi støpte betongelementer som skulle brukes som gulv i de nye brakkene. I hallen var det en stor vekt. Den var beregnet til å veie store kolli på - det var ingen personvekt, og var naturligvis ikke til å stole på ved veiing av små enheter. En dag - i et ubevoktet øyeblikk, stilte jeg meg opp på vekten. Den viste at vekten min var et sted mellom 45 og 49 kg. Vi var sannsynligvis nede på et minimumsnivå når det gjaldt kroppsvekten. Det var ikke mer å tære på. Dersom forholdene ikke forbedret seg, kom vi neppe til å overleve en vinter til.

"Rollwagen"

Etter som tiden gikk, ble døden en daglig gjest. Fangene bukket under både i leiren og under dagens arbeid. Arbeidskommandoen var et sorgelig skue da den returnerte om kvelden. Mellom seg bar fangene sine døde og døende kamerater. Etter en tid fikk vi en såkalt "Rollwagen". Det var en biltilhenger med fire hjul. Den dannet baktroppen i arbeidskommandoen, og ble trukket av ti mann. Den som bukket under i løpet av dagen, eller som på ingen måte kunne klare seg selv, fikk transport til leiren. Å havne på vognen kunne være den visse død. Derfor ble de som det fremdeles var håp for, tatt hånd om av sine medfanger.

På appellplassen var det først opptelling av de levende. Siden ble vognen kjørt fram og de som befant seg på den, ble resolutt lempet ned på bakken. Var det tegn til liv ble stymperen sparket i et brutalt forsøk på å få han til å reise seg. Det endte som regel med at den siste livsgnist ble borte. Appellen tok tid og ble en ekstrabelastning på toppen av dagens arbeid. Det hendte at enkelte segnet om på plassen. Det medførte alltid raseriutbrudd, skrik og banning før den ulykkelige regelrett ble sparket i hjel. Veien fra appellplassen til likhaugen var både billedlig og bokstavelig talt kort. De døde fangene ble lagt i en

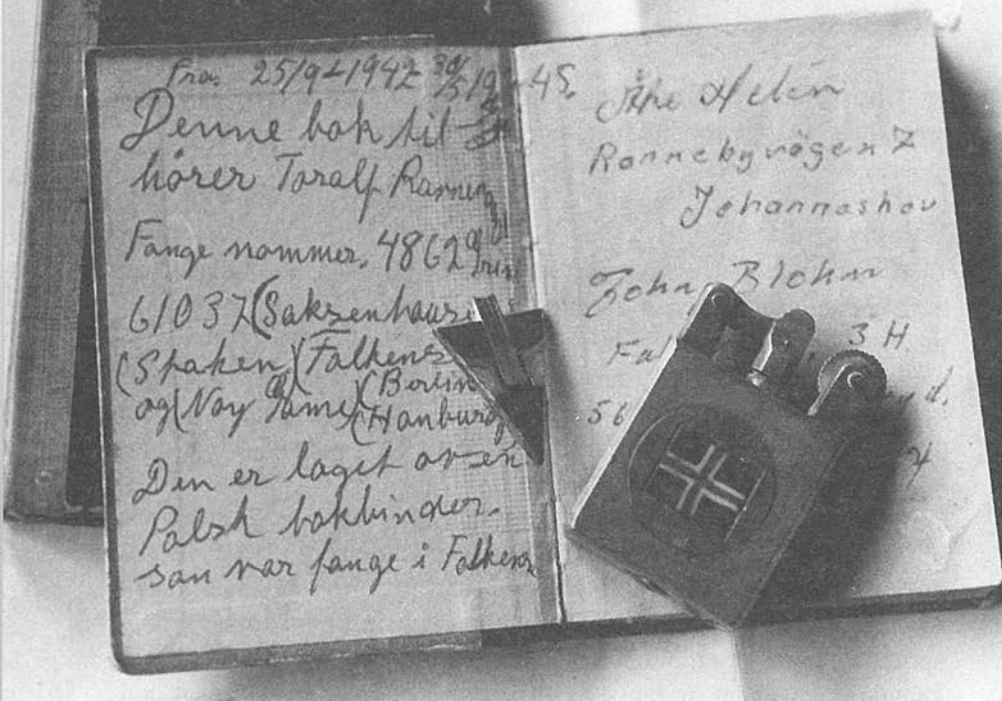
haug like ved porten. Haugen vokste raskt, hver dag ble den tilført nye offer. En gang i uka ble likene transportert til krematoriet i Sachsenhausen.

Da Staaken ble opprettet var vi 247 nordmenn i leiren. Etter fire måneder flyttet vi til Falkensee, da var tallet redusert til 77. Noen ytterst få var reist til andre steder, men de fleste ble med i de ukentlige transporter til krematoriet i Sachsenhausen.

Som slavearbeider i DEMAG

Etter at brakkene i Falkensee var ferdig, ble vi overflyttet til den nye leiren. Vi skulle arbeide i DEMAG. Det var et enormt kompleks som besto av 7 adskilte haller som var bygd sammen til en 700 meter lang fabrikkbygning. Her arbeidet det ca. 25 000 arbeidere. Arbeidsstokken var både tyske borgere og KZ-fanger. Hovedproduktet var tanks, men en tid ble det bygd deler til V1 rakettene - Hitlers hemmelige våpen. Produksjonen ble siden flyttet. Utviklingen av rakettene var hemmeligstemplett og forbundet med strenge sikkerhetstiltak. Den tyske arbeidsstokken ble et sårbart ledd i systemet, og kunne bli utsatt for spionasje fra allierte agenter. Nå skulle det, i tillegg til de andre produktene, også fremstilles granater. Det skulle bli vår oppgave. Til å begynne med ble vi satt til å montere utstyret. Maskindelene var adressert til Saporosje, men etter slaget ved Stalingrad vendte krigslykken seg. "Den Røde Armé" stormet mot vest. Tyskerne måtte derfor legge produksjonen i betryggende avstand fra fronten.

Råmaterialene til granatene var noen tykke og brede flattjern. De ble kjørt inn i den ene enden av bygget. Her var det en kraftig saks som klippet jernet opp i passende emner. De fortsatte gjennom en glødeovn og ble varmet opp. Med noen solide tenger ble det rødglødende stålet løftet ut av ovnen og formet i en presse. Det kunne være en uriaspost - en straffepost! Vokterne hadde en velutviklet evne til å pønske ut djevelske straffemetoder. De fangene som var hjemfallen til straff ble tildelt denne plassen. Den uheldige stakkaren måtte arbeide her uten noen særlig beskyttelse. Med noen sekkevotter, men med bare

Det var få personlige eiendeler fangene kunne ha, de måtte gjemmes omhyggelig for at ikke vaktene skulle konfiskere dem. En notisbok og en sigarettener var noe av det Toralf hadde med seg heim. Notisboka er laget av en polsk fange som arbeidet i leirens bokbinderi. Boka ble etter hvert fylt med navnene på fangekamerater. Tenneren er lagd av en russisk medfange. På den ene siden er den prydet med ett norsk flagg, på motsatt side står sovjetstatens emblem. Gjenstandene ble byttet mot sardiner.

armer, måtte han hente det glødende stålet ut av ovnen. Etter endt økt var huden brunsvidd.

Emnet måtte gjennom ytterligere en ovn før det var ferdig formet. Deretter gikk det til grovdreieing. Til slutt ble granaten findreiet før den ble sendt til lading. Ladingen ble utført et annet sted i fabrikk. Hvem som arbeidet der vet jeg ikke. Vi fikk aldri innblikk i den delen av prosessen. Før produksjonen ble satt i gang, fikk fangene 14 dagers opplæring. Jeg ble plassert ved grovdreiebenken. Etter en tid "avanserte" jeg til findreier. Det ferdige produktet ble lastet opp på jernbanevogner

og kjørt direkte til fronten. Produksjonen gikk kontinuerlig. Hvert døgn ble det lastet opp 3000 granater.

Bak lås og slå

Arbeidet ble bare avbrutt av flyangrep. Bombetoktene fra de allierte flyene pågikk både natt og dag og økte i intensitet etter hvert som tiden gikk. Når alarmen gikk ble vi, med spark og slag fra SS-vokterne, beordret ned i tilfluktsrommene. De lå under golvet i fabrikkhallene. Her ble vi stuert inn som sild i ei tønne. Når rommet var fullt, ble dørene låst før vakten søkte tilflukt et annet og sannsynligvis et mer komfortabelt sted.

I den ene enden av rommet var det maskineri som skulle sørge for tilførsel av frisk luft. Det ble aldri satt i gang. Den eneste forbindelse med utenverdenen var en luftekanal som var ført opp over taket. Angrepene kunne vare fra en halv og opp til et par timer. Surstoffet ble oppbrukt, og etter en stund begynte vi å få kvelningsfølelser. Tungen hovnet opp og ble som en klump i munnen. Det var en god følelse når døren omsider ble åpnet. Dersom vi hadde omkommet i bomberommet hadde det neppe blitt sett på som noen stor affære, men rett og slett blitt registrert som en arbeidsulykke.

Vokteren av liv og død - Ingen selvtakt takk!

Jøder og sigøynere var ikke mennesker etter Hitlers oppfatning. Etter at jødespørsmålet ble avklart, begynte nazistene et systematisk utryddelsesprogram. Da tyskerne kapitulerte var 12 mill. mennesker myrdet i dødsleirene - 6 mill. var jøder. Blant de øvrige var et ukjent antall sigøynere. De to etniske gruppene hadde ingen framtid i nazistenes tusenårsrike.

I Falkensee var det en del sigøynere som arbeidet i DEMAG. Forholdene i leiren kunne føre til at noen hver kunne miste motet. For dem som visste at de ikke ble betraktet som mennesker, og som heller ikke hadde noen fremtid, måtte situasjonen fortone seg svart og uten håp. De hørte til leirens "pariakaste", og ble konstant utsatt for ydmy-

kelser og trakasseringer. En dag var det en av sigøynerne som ikke orket mer og ville gjøre slutt på alle lidelsene. Han hadde ordnet seg noe tauverk, og inne i fabrikkhallen hadde han rigget seg til en improvisert galge. Den besto av en lang planke som var stilt på skrå mot noe av det golvfaste inventaret. Reipet lå over enden av planken. Han steg opp på en krakk, la reipet rundt halsen, et hopp fra krakken og det hele ville være over. Men i det han hoppet ned gled planken. Forsøket mislyktes. Bråket tilkalte "Vorarbeiter" som straks skjønte sammenhengen. Han ga seg til å slå, sparke og bruke seg. Dette ville han ikke finne seg i, det var han som bestemte over liv og død. Sigøyneren hadde forgrepet seg og gått ham i nærheten!

Selv mord var ikke uvanlig i leirene. Fanger som ikke orket mer, gjorde slutt på pinslene ved å gå i de elektriske gjerdene rundt leiren. "De hang i piggetråden".

Polakkene rømte

Mot slutten av krigen var det to polske fanger som besluttet seg til å rømme. De ville forsøke å ta seg gjennom frontlinjen og inn på alliert område. Risikoen var stor. Dersom de ble tatt var det ingen nåde. Alle rømlinger ble enten skutt på stedet, eller så ble de sendt til Sachsenhausen. Her havnet de i straffecelle og ble pint og plaget på den mest bestialske måte. Dersom de overlevde straffecellen, endte det likevel med at rømlingene ble likvidert. Alle var klar over følgene. Dette lot ikke til å skremme polakkene. De ville gjøre et forsøk.

Planen var at flukten skulle starte fra fabrikk. De ville ta seg ut med hjelp av jernbanen. De måtte ha bistand og allierte seg med kranføreren i fabrikk, ei russisk jente.

Under taket var det noen enorme kraner. De var montert på ei bro som strakte seg tvers over bygningen og kunne bevege seg både langsetter og på tvers av hallen. På undersiden av broa hang et lite bur med betjeningsapparat. Her holdt kranføreren til. Kranene ble brukt til å løfte tunge kolli under dagens arbeid og til å laste jernbanevogner. Gjennom hele bygningen var det lagt jernbanespor og granatene ble lagt i noen store tobber som ble løftet opp på vogner og kjørt direkte til

fronten. Polakkene ville gjemme seg i en av tobbene. På et gunstig tidspunkt og i et ubevoktet øyeblikk tok rømlingene plass, og tobben ble løftet opp på vognen som umiddelbart ble trukket ut av fabrikken. Så langt gikk flukten etter planen, men hvordan det gikk siden vet jeg ikke. Vi verken hørte eller så noe mer til polakkene. Planen var å ta seg over på den allierte siden av fronten. Vi håpet på at flukten ville krones med hell.

Fabrikkledelsen klagde på varen

Hvordan SS så på oss var vi vel kjent med, men hvordan fabrikkene betraktet oss er noe mer usikkert. De måtte betale for vårt arbeide, og trolig ble vi vurdert som en hvilken som helst annen vare de måtte kjøpe inn. I den første tiden var fangene i en elendig forfatning, og de klagde på "varene". Fabrikkeierne var rett og slett forbannet. De betalte for arbeidsfolk, men fikk utarmede "muselmenn", hevdet de. Om de fikk respons på sin klage vet jeg ikke. Det resulterte i et hvert fall ikke i noen bedre forpleining.

SS-ledelsen tjente store penger på å leie ut fangene. Da Sachsenhausen ble befridd i 1945 fant de allierte styrkene utførlige kalkyler. De er siden gjengitt i flere forbindelser bl.a. i en del aviser.

Under forutsetning av en gjennomsnittlig levetid på 9 måneder viste kalkylen hvor mye SS tjente på hver enkelt fange:

Daglig utleielønn pr. fange	6,00 M
Dagsrasjon pr. fange	0,60 "
Slitasje på klær.....	0,10 "
<u>Samlede utgifter.....</u>	<u>0,70 "</u>
<u>Overskudd.....</u>	<u>5,30 M</u>

Overskudd 5.30 M pr. dag x 270 dager gir en samlet inntekt på 1.431,00 Mark.

Av regnskapet fremgikk følgende andre inntekter av fangeliket: Tannlegeskull, klær, diverse verdisaker og penger. I gjennomsnitt 200

M pr. fange. Litt småtteri som mulige inntekter av askerester og knokler kom i tillegg. Når forbrenningskostnaden på 2 M ble trukket fra, viste regnestykket et overskudd på 1.631,00 M.

Asken fra krematoriene ble bl.a. brukt som gjødning. I sin bok "Liv og Død" forteller Kristian Ottosen at asken ble brukt til toppdekket da det ble bygd ny appellplass i kvinneleiren Ravensbrück. Etter et par regnskyll og noen omganger med "steinvalsen" ga asken en fast og hard overflate. Leirkommandanten var svært fornøyd med resultatet. Han bestemte at alle veiene i leiren skulle få det samme dekke. Kynismen og barbariet hadde ingen grenser.

Den lange veien hjem

Ved nyttårsskiftet 1944/45 begynte det å gå rykter om at det svenske Røde Kors arbeidet for å befri de norske fangene. Jungeltelegrafen brakte nyheten til Falkensee. Det optimistiske budskapet bidro i høy grad til å heve stemningen blant nordmennene. Det var nesten for godt til å være sant, men et ørelite håp var tent. Det som til å begynne med hadde fortonet seg som et løst rykte, viste seg snart å være sant. Forhandlingen mellom de svenske og tyske myndighetene hadde begynt i januar, og den 21. februar 1945 kom gjennombruddet. Det ble opprettet en avtale mellom visepresidenten i det svenske Røde Kors, grev Folke Bernadotte og Reichführer SS Heinrich Himmler. Den gikk ut på at det svenske Røde Kors fikk tillatelse til å hente ut norske og danske fanger fra KZ-leirene og fengslene. Fangene skulle samles i konsentrasjonsleiren Neuengamme like sør for Hamburg. Her skulle fangene oppholde seg inn til videre under Røde Kors beskyttelse. Avtalen forutsatte at det svenske Røde Kors skulle påta seg, og stå ansvarlig for transporten. På den annen side skulle Reichführer sørge for at det gikk ut ordre om at fangene skulle overleveres til representantene for det svenske Røde Kors når de meldte seg. Begge parter innfridde sine forpliktelser.

Spredd rundt i omgivelsen hadde Sachsenhausen omtrent 100 utekommandoer. Det var større eller mindre leirer som var bygd opp i

nærheten av krigsviktig industri. De var kvarter for KZ-fangene som slavet i den tyske rustningsindustrien. Første ledd i evakueringen var å bringe fangene inn til hovedleiren. Der skulle de oppholde seg til de kunne transporteres videre.

Vi som var i Falkensee skulle altså først dra til Sachsenhausen. Vi ventet spent på hvordan det ville utvikle seg. Endelig en dag, ved kveldsappellen i begynnelsen av mars 1945, ble de fleste nordmennene ropt opp. De fikk beskjed om transport. Vi hadde regnet med at samtlige nordmenn skulle reise, men slik gikk det ikke! I strid med avtalen ble alle som var registrert som fagarbeidere holdt tilbake. Vi var en liten flokk på 13-14 stykker som måtte bli igjen. Ingen sov noe særlig den natten. Dagen etter kom de hvite bussene. Det ble naturligvis en vanskelig tid, men den ble heldigvis kort. Etter omtrent to uker kom ordren om at resten skulle reise.

Dag og natt ble Berlin utsatt for intense bombeangrep fra allierte fly. Nå var gatene ufremkommelige. Noe biltransport ble det ikke tale om - vi måtte gå. Falkensee lå en dagsmarsj fra hovedleiren. For å rekke fram før mørket falt på, ble det bestemt at vi skulle starte opp like etter morgenappellen, men like før vi skulle dra, gikk flyalarmen. Nå var ikke dette med flyangrep noe nytt, det hørte med til hverdagen. Vi var aldri ute under angrepene. Når vi var i fabrikken ble vi låst inne i tilfluktsrommene. I leiren måtte vi søke tilflukt i noen bunkers eller holde oss i brakkene. Denne gangen ble det ikke tid til å søke ly. På et øyeblikk var himmelen svart av fly. De kom tett som en bisverm. Vi måtte kaste oss ned der vi sto. Som på et gitt signal begynte et uhyggelig og djevelsk inferno. Bombene drysset ned - luften skalv og jorden rystet under eksplosjonene. Vi følte oss små der vi lå - midt på den åpne plassen. Bombene falt på alle kanter rundt oss. Det var som å befinne seg på et isflak, eller en åpen båt med et opprørt hav på alle kanter. Hvert sekund ventet vi på at leiren skulle få en fulltreffer. Det ble noen lange minutter, men etter en halv times tid var det over - like brått som det begynte. Himmelen var dekket av svart røyk. Det brant på alle kanter. Fremdeles - lenge etter at flyene var dratt - hørte vi drønnet fra enkelte eksplosjoner. Det var tidsinnstilte bomber som detonerte.

Etter forsinkelsen var vi omsider klar til å dra. Det var lenge siden vi hadde vært utenfor piggråden. Synet som møtte oss var lite oppløftende. Det var nesten ikke et uskadd hus å se. Bare brokker av bygninger og grushauger hvor vi enn vendte oss.

Vi trasket avsted. Noen steder var gatene avsperrert for sivil trafikk. Her var KZ-fanger i arbeid med å uskadeliggjøre blindgjengere eller tidsinnstilte bomber. Arbeidet var risikofylt. Bombene kunne detonere når som helst. Fangene arbeidet uten noen form for sikkerhetstiltak. Gjennom årene kostet det mange fanger livet. Det ble ingen avbrekk i arbeidet når vi kom. Det ble heller ikke snakk om å gå en annen vei. Nei, sperringene ble ganske enkelt fjernet mens vi passerte!

Tross i alle farer og hindringene på veien, forløp turen uten uhell eller andre vanskeligheter, men det ble en lang tur. Vi hadde fått nye svenske sko, men turen var lang. Det var derfor en sårbeint og sliten flokk som sent på ettermiddagen marsjerte inn i Sachsenhausen. Etter optelling og andre formaliteter ble vi innkvartert.

Mens vi ventet på bussen

I Sachsenhausen ble det nye, lange dager. Før vi kom var det utarbeidet en evakueringsplan. Da vi kom hadde de fleste reist. I ro og orden hadde nordmennene forlatt leiren. Transporten videre til Neuengamme hadde foregått i puljer på 500 mann, og i alfabetisk orden. Vi ble værende i Sachsenhausen noen dager, men nå begynte det å haste.

Krigshandlingene kom stadig nærmere, og bombardementene ble hyppigere og mer intense. Det var neppe noen tvil om hvordan krigen utviklet seg, heller ikke blant SS-ledelsen i leiren. De ble mer og mer desperate etter som dagene gikk. Sachsenhausen skulle utslettes og fangene likvideres. I tiden 2.-22. februar 1945 ble 4000 fanger myrdet i Station Z - leirens henrettelsesplass.

Den 15. mars ble Auerwerk i Oranienburg bombet. Fabrikken lå like ved leiren. Slik det utviklet seg, ble leiren svært utsatt. Det var en nervepirrende tid.

Omsider ble det vår tur. Sammen med 40 medfanger marsjerte vi ut

porten, forhåpentligvis for siste gang - trodde vi! Men også denne gangen ble vi hindret av flyangrep. Med en gang vi kom utenfor porten gikk flyalarmen. Vi ble beordret tilbake i brakka, men etter ca. en halv time var faren over, og vi marsjerte ut igjen. Utenfor porten sto den hvite bussen parkert. Sjåføren snakket svensk. Han ba oss ta plass i bussen, og gjorde oss oppmerksom på at det sto en proviantpakke under hvert sete. Det var bare å forsyne seg. Det var en ubeskrivelig opplevelse. I tre lange år hadde vi frosset, sultet og slitt. Hver dag hadde det vanket grov kjeft, skjellsord, slag og spark for den minste forseelse. Nå - plutselig var det noen som behandlet oss som mennesker! Det var en uvanlig - nesten uvirkelig situasjon.

Nordover mot Hamburg

Etter at alle var kommet om bord startet bussen. Ferden gikk riktig vei - nordover, hjemover til friheten! Første mål var Neuengamme. Det var en evighet siden sist jeg satt i en buss. Tenke seg til - bare sitte her og dra seg mens sjåføren ordnet opp. Jeg kunne nesten ikke huske sist jeg hadde hatt det så komfortabelt.

Den svenske sjåføren, som for øvrig hette Bernt Ølander, gjorde sitt ytterste for at reisen skulle bli så trivelig som mulig. Det eneste som minnet om leiren var SS-vokteren. Fremdeles hadde vi en av slavedriverne med oss i bussen. Å jo - også klærne selvfølgelig! De fleste gikk i de samme fillene som de hadde gått med stort sett gjennom hele fangetilværelsen. Jeg var etter måten forholdsvis godt rustet. Under oppholdet i Falkensee hadde jeg fått en pakke fra Portugal. Avsenderen var og er fremdeles ukjent. Den inneholdt 17 bokser sardiner, og det var et utmerket byttmiddel. Det hadde bl.a. gitt meg klærne jeg gikk med. Det var ingen moteplagg, men de var varme og det var det viktigste.

Neuengamme

De første nordmennene som kom til Neuengamme ble møtt av et fryktelig syn. Det hersket den reneste oppløsningstilstand i leiren.

Brakkene var en svinesti av ekskrementer og det som verre var. I et forsøk på å beholde matrasjonene, hadde de utsultede fangene gjemt bort sine døde kamerater. Likene lå i sengene og andre steder i brakke-
ne. De døde kroppene var i ferd med å gå i oppløsning, og stanken var ubeskrivelig. De norske fangene måtte gjøre rent før de kunne ta brakke-
kene i besittelse.

Da krigen gikk mot slutten, bestemte de nazistiske myndigheter at alle fangene skulle likvideres og sporene etter konsentrasjonsleirene skulle slettes ut. Nå var det bare et tidsspørsmål når leiren ville bli befri-
d av de allierte styrkene. Alt tydet på at Neuengamme var under avvikling. Anført av SS-voktere marsjerte det daglig kollonner av levende lik ut av leiren. Dette var ingen arbeidskommandoer - fangene kom aldri tilbake. Det gikk hårdnakkede rykter om at de ble ført ut på en bro i nærheten, skutt og dumpet i elven.

Et makabert møte med krematoriet i Neuengamme

Da vi kom til leiren hadde krematoriet vært ute av bruk i en måned. De manglet brensel. Ved siden av krematoriet var det et skur - et likla-
ger. Nå var det fylt opp med døde fanger. Et ukjent antall lik - tusen, ja enda fler, mest sannsynlig det dobbelte, lå stablet opp i lag på lag for å føres inn i ovnen. Nå gikk de for fullt. Natt og dag steg røken fra skor-
steinen.

Det var fanger som arbeidet i krematoriet. Området var avspærret fra den øvrige del av leiren, og det var et forbudt område for de andre fangene. De som arbeidet i krematoriet, oppholdt seg og hadde sitt kvarter innenfor det avspærrede område. Tross forbudet fikk jeg en dag likevel anledning til å komme inn i krematoriet.

Vi var under Røde Kors beskyttelse, og kunne av den grunn bevege oss forholdsvis fritt. Vi hadde dessuten god tilgang på pakker. Jeg husker spesielt godt at vi fikk en del fra det kanadiske Røde Kors. Blant mange andre ting inneholdt de også sigaretter. Sigarettene var etter-
spurt, og var et attraktivt byttemiddel. Slik gikk det til at Nils Mysjø og jeg ved hjelp av noen sigaretter fikk komme inn i krematoriet. Det var to fanger som betjente ovnene, en ung og en noe eldre mann. Hvorfor

"Rollwagen" ble brukt til transporter innenfor alle KZ-leirene i Tyskland. Det var en slik vogn som ble brukt til å transportere de fangene som døde under dagens arbeid i Falkensee.

akkurat de var satt til jobben, fikk vi ikke greie på, men det makabre arbeidet hadde satt sine spor på dem. Forsynet hadde forbarmet seg over den eldste - han mistet sin forstand. Mens vi sto der grep han et lik og dro det ned på gulvet. I fallet åpnet munnen seg og tunga skvatt frem. En fryktelig stank bredte seg i rommet. Så begynte et selsomt og tragisk skuespill. Den avmagrede skikkelsen ga seg til å resonnerer det avsjelede legemet. Han bar seg ad som den verste SS-vokter, sparket og brukte seg. Hele tiden brølte han at stymperen hadde seg selv å takke for at han var havnet her i krematoriet. Leirlivet hadde gjort oss ganske garvede og upåvirkelige, men dette hadde vi aldri vært vitne til tidligere. Oppt trinnet fikk oss til å grøsse.

Ut av Tyskland

Tiden i Nuengamme nærmet seg sin avslutning. Ryktene om en ny transport var hårdnakkede, og en dag kom ordren. Vi skulle videre med de hvite bussene. Denne gangen gikk turen ut av Tyskland. Vi skulle dra til fangeleiren Frøslev i Danmark.

Hovedveiene var forbeholdt militære transporter. Vi ble henvist til mindre viktige veier. Tyskerne var under press fra to sider. Alle veiene var fylt opp av tyske militærstyrker som var under omgruppering, eller sivile som var på flukt. Det førte til at vi stadig stoppet på grunn av trafikken.

Det gikk mot kveld den første dagen. Vi skulle overnatte i en skog i nærheten av Hamburg. De allierte styrkene hadde trengt inn i byens forsteder, ble vi fortalt. Vi kunne høre kanontordenen og se granatnedslagene. Vi var ikke langt fra fronten. Ut over natten økte våpen-gnyet – larmen fra krigshandlingene var enorm. De allierte styrker stormet byen. Ved daggry, da vi forlot vårt "nattkvarter", var byen besatt.

Reisen ble mer problematisk etter hvert. I nærheten av Lübeck ble det bråstopp. Vi måtte i all hast forlate bussen. Ved siden av veien var det noen store bøketrær som vi mente ville gi oss ly. Det var lettere sagt enn gjort. Trolig befant vi oss i "ingenmannsland". Det var det samme på hvilken side av trærne vi søkte ly - vi ble likevel liggende i ildlinjen. Prosjektilene kom fra alle kanter. Heldigvis stilnet det av, slik at vi kunne komme oss ut av området.

Etter mange hindringer krysset vi omsider grensen til Danmark, den dagen glemmer jeg aldri! Det Tyskland vi hadde lært å kjenne, og som rommet så mye ondskap, lå nå bak oss. Nå var vi kommet enda et langt steg i retning av friheten. I Danmark ble vi ønsket velkommen av det danske Røde Kors med en sann overflod av mat og vennlige ord.

Frøslev var en tysk fangeleir i Danmark, som tilsvarte Grini hjemme i Norge. Livet her artet seg ganske anderledes enn det vi var vant med i Tyskland. Riktignok måtte vi stille til appellene og vi ble talt som tidligere, men vi fikk rikelig med mat. Dessuten hadde den alminnelige utviklingen satt sitt preg på administrasjonen. En avgjørelse var nær forestående og situasjonen krevde måtehold.

Siste etappe

Målet med svenskenes anstrengelser var å få oss velberget over til Sverige. Vårt opphold i Frøslev ble derfor kort. Den 30. april la vi ut på siste etappe. Turen gikk i retning av København. Om natten, før vi kjørte inn i byen, forsvant SS-vokterne. Uten noe oppstyr ble de borte en etter en. De kvittet seg med uniformseffektene og iførte seg sivilt tøy. Noen trakk i fangeklær før de forsvant. De var redde for at det skulle bli opptøyer i København. Å fremstå i SS-uniform under slike forhold kunne medføre problemer.

I morgentimene den 1. mai 1945 gikk vi om bord i fergen som skulle bringe oss den siste biten ut av helvete og inn i friheten. Det var gått en og en halv måned siden vi dro fra Falkensee. Nå sto vi endelig foran målet. Kort etter at vi var kommet om bord, stevnet fergen ut fra København. Foran oss lå svenskekysten. Noe nærmere det forjettede land kunne vi ikke komme. På dekket sto en kiste. Under lokket lå en av redningsmennene våre - en sjåfør som hadde satt livet til under bergingsaksjonene.

Etterord

Artikkelen bygger i alt vesentlig på samtaler med sambygding Toralf Ravnevand. Han var internert i tyske konsentrasjonsleire fra februar 1942 til mai 1945. Å beskrive hans opplevelser er umulig. Først og fremst fordi det ikke går an å sette ord på alle sider av livet i slaveleirene. Ingen kan beskrive likstanken, tyfusen, diareen, lusene, eimen fra krematorieovnene, eller rottene som huserte i likhaugene.

Det er heller ikke mulig å gi et tilnærmet bilde av de daglige ydmykelsene, og de talløse forsøk på å knekke et menneskes selvfølelse og verdighet. Jeg håper likevel at det i noen grad har lyktes.

Toralf har flere ganger i etterkrigstiden vært på besøk i Tyskland. Her er han fotografert på appellplassen i Sachsenhausen.

Samtalene har naturligvis ikke bare dreid seg om død og elendighet. Underveis har vi hatt mange hyggelige digresjoner om mere trivelige opplevelser i Vennesla, både fra tiden før og etter den siste krigen. Det har i høy grad bidratt til at denne tiden har vært en opplevelse for meg. Jeg vil benytte anledningen til å takke ham for tålmodighet og velvilje.

D/S Westphalens dramatiske forlis

Av Olaf Ingebretsen

Den 8. september 1944 ble det tyske forsyningsskipet D/S Westphalen torpedert utenfor svenskekysten. Blant et ukjent antall tyskere var det 50 nordmenn om bord. Det var fanger som var på vei til konsentrasjonsleirene i Tyskland. Med kort mellomrom ble Westfalen rammet av to torpedoer. Skipet sank i løpet av noen ganske få minutter. Det blåste orkan, og i 6 timer kjempet både fanger og voktere en innbitt kamp mot naturkreftene. 45 nordmenn og et ukjent antall tyskere satte livet til. Blant de nordmenn som omkom var Egil Sande Andersen fra Vennesla.

Avreisen

Den 6. september 1944 sto det parkert to tyske militære lastebiler i bakgården på Møllergata 19. Lastepånet hadde overbygning som var dekket med presenninger. Ved foten av trappen opp til inngangen sto to tyske vakter, litt lenger borte på gårdsplassen sto ytterligere 4 vakter. Alle var iført stålhjelmer og bevæpnet med maskinpistoler. Våpnene hang i en rem rundt halsen. Hendene holdt om pistolene - vaktene var i beredskap. Det var fangetransport.

Om litt ble døren åpnet og en etter en kom fangene ned trappen. Til sammen 30 mann. Noen bar på ryggsekker, andre på koffertene. Alle var alvorlige, bleke og preget av fengselsoppholdet. De fleste hadde vært innesperret på Møllergata 19 siden februar. De ble beordret opp på lastepånet på de to bilene. Til slutt tok vaktene plass. To bak i hver bil og de øvrige ved siden av sjåførene. Den store porten ut mot gaten ble åpnet, og bilene satte seg i bevegelse. De svingte vestover i retning havneområdet.

Turen var kort. Den gikk til Amerikalinjens brygge. Her ble fangene beordret ut. Det sto allerede flere nordmenn her og ventet. De var i en tilsvarende situasjon. Det viste seg å være 20 mann som var kom-

met fra Grini. Litt lenger borte sto ytterligere en flokk. Det var tyske fanger - soldater som hadde forbrutt seg på en eller annen måte. Nå var de på vei hjem til rettergang og straff.

Etter en stund ble alle beordret ut på utstikker 2. Her lå det et stort, gråmalt skip. På akterstevnen sto "D/S Westphalen, Bremen". Fallrepet var senket og fangene ble ført om bord. Ved akterluken var det laget en provisorisk nedgang. Her ble de beordret ned. På veien passerte de et mellomdekk. Det var oppholdsrom for soldater under troppe-transporter. Fangene ble ført helt ned i bunnen av båten. Rommet som skulle være deres tilholdssted, var delt i to av propellakselen, som var ført gjennom en avskjerming - en slags tunnel. De norske fangene skulle ha tilhold på den ene siden og de tyske soldatene på den andre. Rommet var mørkt, skittent og uten inventar av noe slag. Dørken var dekket av noe møkkete treull. I taket hang en enkel lampe. Det var den eneste belysningen. Rommet lå i halvmørke. Ventilasjonen ble besørget gjennom lasteluken. Åpningen til mellomdekket var bevoktet.

Umiddelbart etter at fangene var kommet om bord la skipet fra kaien, og stevnet ut Oslofjorden. Fangene fikk besøk av en tysk offiser som underrettet dem om at de skulle få regelmessig mat, og at de skulle få komme på dekk så snart båten var i rom sjø. Samtidig ga han ordre til at alle måtte ta på seg redningsvestene. Ordren ble gjentatt senere. Utover dette ble det ikke gitt noen informasjon om forholdsregler dersom det skulle inntreffe ulykker. Det var totalt forbud mot røyking i rommet. Informasjonen ble gitt på en måte som fikk alle til å tro at turen ville bli bra, men det skulle snart vise seg at det var langt mellom liv og lære. Fangene fikk heller ingen informasjon om hvor turen gikk. Det verserte et rykte om at båten skulle til Danzig.

Kort tid etter at båten hadde forlatt Oslo begynte problemene. De sanitære forholdene var under enhver kritikk. Under trappen var det anbrakt en pøs som skulle tjene som avtrede. Den var allerede halvfull når fangene kom ombord. Nå skulle både de tyske og de norske fangene anvende denne. Forholdene ble påklagd, fangene ba om å få lov til å oppsøke en av båtens latriner. De ble bestemt og bryskt vist til pøsen. Men etter en del parlamentering ble det likevel bestemt at de skulle få komme på dekk, men bare en av gangen. Det var tilsammen 70 norske

og tyske fanger om bord. Ordningen lot seg ikke gjennomføre. Den ble derfor endret slik at 10 mann skulle komme på dekk samtidig. Ordningen fungerte fram til kl.21.00. Etter den tiden var det slutt. Tyskerne var naturligvis redde for at fangene ville hoppe over bord i ly av mørket. Johan Klause fra Drøbak, en av de få overlevende, opplevde det slik:

Neste morgen fikk vi igjen lov til å komme på dekk. Jeg var i første pulje og hadde tatt med meg håndkle, som jeg forresten hadde stjålet på Møllergata 19, tannbørste, pasta og såpe. Etter at jeg hadde besøkt latrinen ba jeg vakten om å få lov til å vaske meg. Dette ble innvilget. Jeg rev av meg klærne og vasket min loppespiste kropp. Så pusset jeg tennene og gurglet ut støvet som hadde avleiret seg i halsen i løpet av natten. Etter å ha ristet klærne fri for lopper, følte jeg meg tilfreds og gledet meg til neste morgenbad, men nei takk! Blant våre tyske "transportører" var også den beryktede gestapisten Heinze, med tilnavnet "bankemannen". Da han fikk se utskeielsen la han ned totalt forbud mot at fangene fikk vaske seg. Samtidig nektet han fangene å komme på dekk. Det var selvsagt en bitter skuffelse.

Da klokken var 12.00 ble fangene samlet på mellomdekket. De fikk utlevert et brød, en klatt margarin og et lite stykke pølse. Det var rasjonen for ett døgn og var beregnet på 4 mann. Samtidig ble det satt fram ei bøtte med kaffeerstatning, men ingen drikkekar. Noen av fangene hadde en kopp med seg, disse gikk på omgang. Bordkniver ble heller ikke utlevert. Heldigvis var det noen som hadde med seg kniver, ellers måtte vi bruke tommelen. Etter at det ble nedlagt forbud mot å vaske seg var det jo ikke noe særlig sanitært.

Det gjaldt å ikke miste motet

Fangene ble både sultne og slitne etter hvert. De mistrøstige forholdene nede i rommet, som etter en tid nærmest lignet en "grisebinge", gjorde ikke situasjonen bedre. Trass i dette, og det at de var på en reise som ingen kunne se utgangen av, så det ikke ut til at de mistet motet.

Fangene var fra alle kanter av landet, helt fra Lindesnes og til Nordkapp. De fleste yrker var representert, alle hadde forskjellig bak-

grunn, men de hadde hatt et felles mål - å bekjempe de tyske inntrengerne. De var blitt arrestert etter aktiv innsats i hjemmefronten. Nå befant de seg bokstavelig talt i samme båt; de delte en felles skjebne. Det bidro til å styrke moralen og holde mismotet på avstand. Dessuten bidro hver enkelt på sin måte til å holde humøret oppe.

Fangene fra Grini og Sørlandet hadde både mat og tobakk i sin bagasje. De delte raust med de som ingenting hadde. Det bidro i høy grad til å styrke kameratskapet og sveise flokken sammen. Noen hadde bilder av familien sin med seg. Bildene gikk på omgang og ble kommentert og eieren fortalte livlig om hjemmet og om familien sin.

Og det ble sunget. Merkelig nok hadde ikke "bankemannen" nedlagt sangforbud. Allerede på morgenkvisten, dagen etter ombordstigningen, var det en som begynte å synge. Ganske forsiktig stemte han i med en av de gamle kjente sangene. Noen fulgte opp. Ingen hadde tekster, men sangene hørte med i folkeskolens repertoar. Nå ble de hentet fram fra glemselen og frisket opp. Det ble stadig sangtimer, og kjente sanger som "Når fjordene blåner", "Millom bakkar og berg", "Kjerringa med staven" og mange flere tonet ut under "hengelampa" nede i det mørkkete rommet.

Problemer

Da båten var kommet klar av Færder fyr ble det full stopp. Den ble liggende og drive i flere timer. Ryktene fortalte at den var kommet for sent, båten skulle egentlig ha fulgt en konvoi sørover. Om kvelden ble kursen lagt om, og båten gikk nordover og ankret opp på Langgrunnen utenfor Horten. Klokken 02.00 ble ankeret lettet og kursen satt mot sør. Utenfor Færder ble det stopp igjen. Båten ble liggende og drive mellom Horten og Tofte. Da den var i nærheten av Horten satte tyskerne lettbåten på vannet. De var inne i byen en tur, sannsynligvis for å innhente forholdsordre. Farvannet i Skagerrak og Nordsjøen var farefullt. Allierte ubåter vaktet over områdene og ventet på å få ram på de tyske fartøyene som var på vei sørover.

Endelig klokken 02.00 om morgenen den 8. september, ble kursen satt mot syd. Denne gangen uten å gjøre vendereis. Det første døgnet

hadde det vært vindstille, men den 7. begynte det å blåse opp fra sør. Vinden økte på utover natten, og i morgentimene den 8. blåste det sørvestlig kuling. Det var grov sjø. De fleste var ikke sjøsterke og natten hadde vært vanskelig. Mange var blitt sjøsyke. I formiddagstimene var båten kommet opp mot svenskekysten. Den var uten eskorte og det var ingen andre båter i sikte. Vinden var nå oppe i storms styrke og den fortsatte å øke. Det ble etter hvert vanskelig å bevege seg.

Dramatiske minutter!

Litt etter klokken 12.00 ble båten rystet av en kraftig eksplosjon. Alle løse gjenstander på mellomdekket raste ned i bunnen av båten. Lyset ble borte og båten fikk slagside. De fangene som var i best form begynte å forsere trappen. Det var full forvirring. Like etter inntraff det ytterligere en eksplosjon. Eksplosjonene fikk alle fangene på beina og kort etter var alle kommet opp på dekket. Ingen var såret eller kommet til skade. Situasjonen var kritisk. Det var klart at båten ville synke om ganske kort tid. Tyskerne forsøkte ikke å organisere noe redningsarbeid. Fangene ble overlatt til seg selv, og måtte hver for seg finne en mulighet for redning.

Redningsutstyret var ytterst mangelfullt. På akterskipet sto det 3 svære motorbåter av stål. De var uten flytetanker og helt ubrukelige som redningsbåter. I den grove sjøen ville de ta inn vann og synke som en stein. D/S Westphalen var et spesialskip som ble brukt som moderskip for ubåter. De tre motorbåtene ble brukt i den forbindelse. På akterhekken var det en katapult, eller rampe for motorbåtene. Den ene sto på rampen. Av annet redningsutstyr var det noen store livbøyer av stål eller seilduk. Over åpningen var det spent en metallduk.

En del nordmenn og tyskere entret den ene av motorbåtene. Selv løste jeg surringen på den andre. Vi befant oss på akterdekket og de ordinære livbåtene var utilgjengelige for oss. Da jeg kastet et blikk på den andre motorbåten fikk jeg se en av de tyske skipsoffiserene entre den. Han svingte truende en signalpistol og ropte i vilt raseri: "Heraus,

heraus!" De som var kommet seg om bord forlot båten. Under denne manøveren fikk skipet ytterligere slagside og en tysker fikk knust foten mellom båten og en vinsj.

Da båten var tømt, steg Heinze ombord og satte seg vel til rette. Fra maskinrommet ble det båret opp noen tyske maskinfolk. Alle var såret og noen var bevisstløse.

Rett syd for oss så jeg et stort skip. Jeg håpet det hadde mulighet for å komme oss til unnsetning, men dessverre! Det viste seg senere at skipet, på grunn av minefaren, ikke kunne komme på tilstrekkelig nært hold. Noe lenger inn mot kysten var det flere marinefartøyer, men av samme grunn ble de ikke til noen hjelp.

Da jeg så Heinze breie seg i ensom majestet i den andre båten slo det meg at der kom han til å bli sittende, båten ville aldri komme på vannet. Strømmen var borte - vinsjene var ubrukelige. Båtene var for tunge til at de kunne komme på vannet med annen hjelp. Jeg så meg om etter andre muligheter for redning. Båten jeg selv satt i ville lide samme skjebne som båten til Heinze. Livbåtene befant seg midtskips, og akkurat da ble en båt full av tyskere satt på vannet. Sannsynligvis ville det ikke bli plass til noen norske fanger der.

Skipet fikk sterk slagside og begynte å synke raskere. Det hastet med å komme fra borde og bort fra skipet for ikke å bli med i dragsugget. Da fikk jeg øye på en av livbøyene. Det var en atskillig bedre løsning og jeg begynte å krype mot bøyen. Jeg nådde den samtidig med to tyskere. En ung soldat og en sjømann i 50-årene. Jeg ville kaste bøyen på sjøen og hoppe etter, men tyskerne holdt igjen. Trolig kunne de ikke svømme.

Nå kom Egil Sande Andersen fra Vennesla til, samtidig som den eldste tyskeren forsvant. Vi fikk ved felles anstrengelser bøyen opp på relingen. Jeg løste den ene av årene, og igjen forsøkte jeg å få tyskeren til å forstå at vi måtte bort fra skipssiden. Men han sto helt forvirret og holdt krampaktig i bøyen. Han ville ikke i sjøen og ville heller ikke for noen pris slippe bøyen. Vi sto bom fast mens den kostbare tiden rant ut i sanden. Situasjonen krevde handling, det måtte gjøres noe drastisk. I det tyskeren snudde seg for å se etter kameratene sine, brukte jeg åren. Slaget traff ham under øret. Han ravet bakover, snublet og falt om på

dekket. Nå måtte det handles raskt. Bøyen ble kastet på sjøen før vi hoppet etter, og etter noen svømmetak fikk vi berget oss opp.

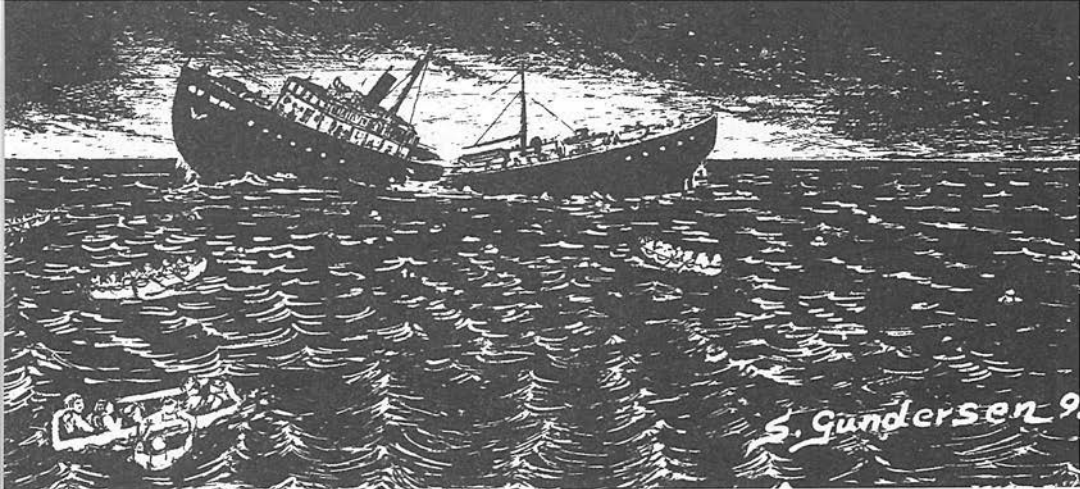
Bøyen var havnet på luvart side av vraket. Sjøen sto på og vi ble slynget inn mot skipssiden som et nøtteskall. Det så stygt ut. Vi forsøkte å holde oss klar skipssiden mens vi manøvrerte akterover. Meningen var å komme rundt i le av vraket. En av de andre nordmennene fikk øye på oss. Han ville hoppe, men oppfattet situasjonen, løp akterover for å stå klar til å hoppe etter at vi var kommet over på le side. I det skipet hevet seg ble vi trukket under akterenden. Bøyen ble dradd helt under skipet rett ved roret og propellen som var synlige over vannet. Akterhekken lå som et tak over oss. Vi ventet hvert øyeblikk på at den skulle senke seg og ta oss med ned i dypet. Heldigvis gikk det godt! Vi ble presset ut av vannmassene da stevnen senket seg igjen. Nå hoppet den ombordværende. Etter ham fulgte fire andre som hadde fått øye på oss. Alle ble berget opp på bøyen. I alt var vi 7 mann som hadde krabbet opp. Vekten ble i meste laget for den lå helt under vann. Nå gjaldt det å komme seg vekk fra vraket. Vi fikk løsnet den andre åren. Med begge årene og god hjelp av vinden kom vi raskt på betryggende avstand.

Kort tid etter fikk vi øye på Siepka fra Oslo. Han hadde som alle andre livbelte på seg. Dessuten hadde han fått tak i en vanlig livbøye og noe annet vrakgods som han klamret seg til. Han svømte mot land og vinket før han forsvant. De andre nordmennene så vi lite til.

Bak oss var det 4 tyskere som klamret seg til en livbøye. Den ene hadde en signalpistol som han brukte fra tid til annen. Jeg var redd for at de hadde sett at jeg slo ned den tyske soldaten, og at de av den grunn ville overta bøyen. Vi forsøkte å padle vekk. Sjøen var grov og vi lå lavt i vannet. Etter en stund mistet vi kontakten med dem.

Flere bøyer

Et stykke borte, syd for oss, ble vi oppmerksom på en annen bøye. Det så ut som det var 7 mann på den. Vi kunne se at Håkon Zahl og Thor Haug var blant de ombordværende. Vi regnet derfor med at alle var nordmenn. Det så ut som de ikke hadde årer, for de vinket til oss

Som en kjempemessig nøtteknekker reiste for- og akterskipet seg - for så å forsvinne i dypet.

Tegning av Sigurd Gundersen.

med en tauende. Det var som om de ba om slep. Det var under de rådende forhold umulig å komme til unnsetning. I den grove sjøen kunne årene bare bidra til så noenlunde å holde kursen. Noe hjelp til framdriften var de ikke.

Noe lenger borte så vi en fullastet livbåt. Spredt i hele området var det av fullt av vrakgods, flere kantroete livbåter og mange mennesker å se.

Det var fortsatt mange igjen om bord i skipet, og fremdeles satt det 7-8 mann i den ene motorbåten. De satt og ventet på at skipet skulle synke og motorbåten bli sjøsatt. Det var en optimistisk tanke, det måtte nærmest skje et mirakel dersom det skulle lykkes.

Som en kjempemessig nøtteknekker

Da vi var kommet ca. 200 - 300 meter bort fra vraket, så vi skipet langsomt begynne å brette i to. Motorbåten rutsjet nedover mot midten. Plutselig reiste for- og akterskipet seg. Motorbåten ble klemt mellom delene omtrent som det skulle være en kjempestor nøtteknekker. De som satt i båten hoppet, eller ble slynget ut i luften. Så sank skipet

langsomt og rolig i dypet, uten noen eksplosjoner og uten at vi merket noe til dragsuget. Vi var kommet i sikkerhet.

Vi fikk tid til å foreta et overblikk. Bøyen vi befant oss på var ca. 1,5 m bred og 3 m lang. Her var vi altså 7 mann. Over skrevs på den ene siden satt Sandbo fra Oslo, jeg og Michelsen fra Bergen. I nettet satt Sande Andersen fra Vennesla, Næss og Jens Zahl. På andre siden satt Michalsen. Med unntak av Michelsen og Sande Andersen var alle i tilsynelatende bra form. Mot øst lå den svenske kysten og vi forsøkte å ro innover mot land. Det hjalp ikke noe særlig, og det ble mest begrenset til å prøve å holde kursen. Heldigvis gikk vindretningen samme veien.

Sang for å holde motet oppe

Flåten drev mot Pater Noster fyr. Til å begynne med var det bare synlig som en liten tynn stake langt borte. Hele tiden vasket sjøene over oss. Flåten lå tungt i vannet. For å holde kampviljen og humøret oppe, begynte vi å synge. Sangen passet lite for anledningen. Det gikk på sanger som "Lugn vilar sjøn" og "Här är guda gott att vara". En slags galgenhumor og trass grep tak i oss. Sangen virket - vi ville overleve!

Etter en stund fikk vi se en svensk jager. Den hadde sannsynligvis sett ulykken. Vi regnet med at den var på vei for å berge oss. Vi begynte å juble - men så sank motet. Kursen ble endret, den dreiet av - bort fra oss. Vi fulgte den med øynene hver gang vi var på en bølgetopp. Motet steg og sank ettersom jageren nærmet seg eller ble borte. Igjen la den om kursen og kom mot oss. Denne gang kom den så nær at vi kunne se folkene på kommandobroen. Det samme skjedde igjen, den dreiet av. Det kunne neppe være noen tvil om at de hadde sett oss. Vi ropte og skrek hver gang den var i nærheten, men det hjalp ikke. Det var også andre båter i området, men alle holdt seg på god avstand.

Etter to timer dreiv vi forbi en rød markeringsbøye. Vi forsto at når vi ikke fikk hjelp var det fordi vi var drevet inn i et minebelte. Det var grunnen til at jageren ikke kunne komme nær oss. Nå var vi kommet ut

av feltet, men nå fikk vi et nytt problem å hankses med. Vi dreiv inn i urent farvann med grunnbrott og båer. Noe håp om å få bistand fra de større båtene sank betraktelig. Klokken min hadde vist 12.30 da Westphalen sank, nå var den 16.00. Vi nærmet oss Pater Noster fyr. Vi kunne se sjøen bryte over båene og det var stor fare for at vi kunne bli knust mot klippene. Vi forsøkte desperat å styre og komme syd for fyret. Snart hadde vi skjær og små holmer på begge sider av oss. Sjøen tordnet og det var umulig å gjøre seg forstått. Vi hadde for øvrig nok med å klamre oss til bøyen.

Bøyen som vi hadde sett tidligere, var nå kommet nær fyret. Den ble tatt av en brottsjø og kastet rundt. Fire mann kom til syne etterpå. Like etter var vi i den samme situasjon. Bøyen vår ble tatt av et brott og ble slynget rundt, men ikke slått mot bunnen. Jeg hadde et fast grep om åren og til alt hell hadde jeg den fremdeles i hånden. Den andre fløt et lite stykke fra oss. Sandbo kastet seg ut og fikk grepet den før den forsvant. Det var en dristig manøver, men heldigvis gikk det bra. Han fikk kravlet seg om bord igjen.

Vi var alle samlet på bøyen, men Zahl og Michelsen så temmelig medtatt ut. Zahl hadde sin bror på den andre bøyen, og det han hadde vært vitne til hadde kanskje ført til at han var blitt motløs. Sande Andersen virket livløs. Michelsen hadde imidlertid livnet til og hadde nå overtatt åren. Påkjenningen med å hente åren hadde tappet Sandbo for krefter. Han hadde sin fulle hyre med å holde seg fast, men satt fremdeles oppreist. Sjøen var forferdelig. Alt i ett slo den over oss, og truet med å trykke oss ned i dypet. Hver gang brottsjøen slo over oss var det som luften ble presset ut av oss. Det begynte å tære på oss alle sammen. Vinden var isnende kald, men vannet som holdt ca. 15 grader, føltes behagelig.

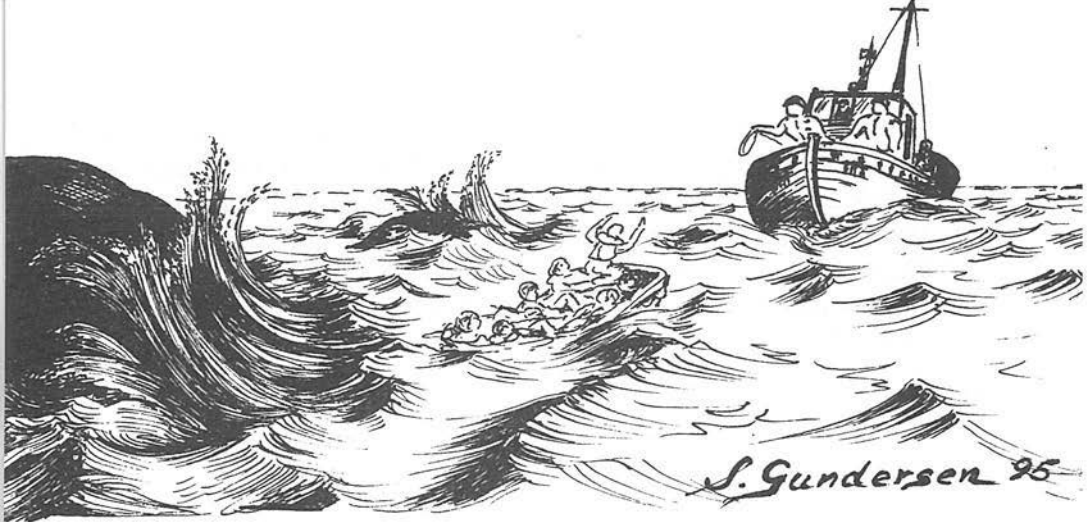
Ca. 1 time etter at bøyen hadde slått rundt, måtte vi konstatere at Zahl og Michelsen var døde. Det ble umulig å holde dem om bord, og vi måtte bare la dem gå. Sande Andersen sank sammen tilsynelatende livløs, men vi kjempet i det lengste for hans liv. Jeg slo ham i ansiktet for å få ham til å holde seg oppreist. Det hjalp en stund, men til slutt reagerte han ikke. Næss holdt rundt ham for å holde hodet hans over vann.

Nå ble situasjonen ytterligere forverret. Det viste seg at det var hull i bøyen og den sank stadig dypere i vannet. Vi satt til livet i vann og det var bare et tidsspørsmål når bøyen ville synke. Vi var nå kommet helt inn i skjærgården. Som ved et under ble vi ført gjennom et trangt sund. På begge sider slo bølgene mot klippene. Det var bare 3-4 m som skilte oss fra den visse død. På innsiden åpnet det seg et større område med nakne bergvegger. Vi dreiv mot dem og regnet med at når vi nådde dit ville reisen være slutt. Vi kom neppe velberget i land. Jeg var mørbanket av oppholdet i sjøen, og vi var alle uendelig slitne. Jeg begynte å tenke på familien min - kona og sønnen. Vi hadde kjempet så uendelig lenge. Vi ville så gjerne leve! Enda en gang se landet vårt og familiene våre igjen, men det så mørkt ut. Dersom vi ikke fikk hjelp ville vi være fortapt.

Da fikk vi se en båt inn under land. Vi mobiliserte våre siste krefter - ropte, skrek og vinket med årene. De så oss ikke! Det var som den siste gnist forsvant. Da kom redningen! Ikke foran oss, men bak oss. Vi hadde vært opptatt med å speide forover og hadde ikke sett kutteren som nærmet seg bakfra. Den stevnet rett på oss - vi var oppdaget. Det viste seg at det var losskøyten fra Marstrand.

Vi fikk demonstrert sjømannskap på sitt beste. Like etter dreide kutteren opp i luvart for oss og en line ble kastet over. Kutteren la seg over i den sterke vinden. Relingen lå omtrent under vann. I neste øyeblikk ble jeg grepet av sterke never og slengt som en klut inn på dekket, med ordre om å ligge stille. De øvrige kom om bord på samme måte. Næss måtte til slutt legge linen om Andersen slik at de fikk halt ham om bord. Da alle var berget, stevnet kutteren inn mot Marstrand. Mannskapet sørget for å få oss ned i kahytten i en fart. Her rev de av oss klærne og begynte å masere oss. Andersen ble tatt under behandling, de forsøkte å tømme ham for vann. Sandbo var bevisstløs, men beveget seg. Jeg registrerte at klokken var passert 17.00, vi hadde tilbrakt 6 timer i sjøen.

I Marstrand ble vi brakt inn på tollstasjonen. Antakelig hadde folk i området blitt underrettet om forliset. Det var et stort hjelpeapparat i gang. Folk sto klar med varme, tørre klær. Varm melk og brennevin ble helt i oss. Til vår store overraskelse hørte vi det ble snakket på vårt

*De ble berget av losskøyta fra Marstrand.
Tegning av Sigurd Gundersen.*

eget språk. En norsk kvinne som var bosatt i området, var med og gav oss den første pleie.

Sandbo var helt avkreftet og bevisstløs, men etter at legene hadde arbeidet i nærmere 3 timer klarte de å få liv i ham. Sande Andersen var fremdeles i live da vi kom til Marstrand, men hans liv sto dessverre ikke til å redde. Vi ble siden båret til konsul Kurt Widells hjem. I dagene som fulgte ble vi pleiet og møtt med en kjærlighet som ikke kan beskrives.

Til vår store sorg viste det seg at 45 nordmenn satte livet til. Bare 5 ble reddet, 4 av dem var om bord på vår bøye. Femtemann var Ragnvald Ugland fra Evje. Det var han vi hadde sett i livbåten. For øvrig den eneste livbåten som tyskerne klarte å holde flytende. Det gikk hele 2 timer før tyskerne oppdaget at de hadde en nordmann i båten. Da de oppdaget det ville de resolutt kaste ham over bord. Han ba dem isteden kvitte seg med noe av bagasjen de hadde plukket med seg. Men nei, dersom valget sto mellom bagasjen og den norske fangen var det ingen tvil om hva som skulle i sjøen. Men heldigvis, før de gikk til håndgripeligheter kom redningen. Et svensk marinefartøy hadde oppdaget livbåten og alle ble reddet.

I de nærmeste dagene drev en mengde av de forulykkede i land. Likene ble ført opp i kastellet i Marstrand. 35 nordmenn ble funnet, og vi fikk arbeidet med å identifisere de døde. Her på kastellet lå de - de fleste av våre kamerater som vi hadde delt skjebne med den siste tiden. Med vemod så jeg at både brødrene Zahl og Michelsen var blant dem som var drevet i land. To av dem som vi hadde kjempet sammen med i de dramatiske timer etter forliset.

Kilder:

Artikkelen bygger på diverse avisomtaler. I hovedsak på et intervju med Johan Klausen fra Drøbak. Intervjuet er bl.a. gjengitt i Dagbladet Sørlandet den 7. juli 1945. Klausen var en av dem som ble tatt opp av loskutteren ved Marstrand den 8. september 1944.

Biografiske data:

Egil Sande Andersen ble født den 9. desember 1914 på Kaldvild i Vestre Moland. Sønn av Karen og Rudolf Andersen. Ekteparet Andersen flyttet til Vennesla. Andersen ble ansatt som innkjøpssjef ved Hunsfos Fabrikker.

Egil Sande Andersen var stud. fil. når krigen begynte. En tid arbeidet han ved Hunsfos Fabrikker. Siden var han folkeskolelærer i Kristiansand. Han ble med i Hjemmefronten og ble bl.a. brukt som kurer. Den 27. januar 1944 ble han arrestert og ble sendt til Møllergata 19 den 21. februar. Her satt han fram til han ble med D/S Westphalen. Han omkom under forliset den 8. september 1944.

Egil Sande Andersen er gravlagt ved Vennesla Kirke.

Kilde:

VÅRE FALNE 1939 - 1945. Bind 1.

Utgitt av Den Norske Stat i 1948.

norgesplaster

AKSJESKAP

Reklamebyrå • Tekstiltrykk • Skilter/dekor • Trykksaker • Stansing
Når kvaliteten er like viktig som prisen!

Telefon 38 15 44 75

Telefon 38 15 51 28

I Vennesla Libris får du
Historielagets skrifter.

Vennesla * Libris

Vennesla trevarefabrikk ^{as}

Storevold – Vennesla – Tlf. 55722

Venneslas eldste rørleggerfirma.
En sikker rørforbindelse siden 1950.

Telefon 38 15 55 11 – Telefax 38 15 50 40

30 år med sko i Sentrum
1965 – 1995

**WB WEHUS
BILSENTER**

4652 ØVREBØ – Telefon 38 13 99 65

Shell Oljesenter

Jakob Hægeland

4652 ØVREBØ – Telefon 38 13 91 34

Papirfabrikken på Sørlandet

HUNSFOS
HUNSFOS FABRIKKER

EGON'S FRISØR
DAME OG HERREFRISØR

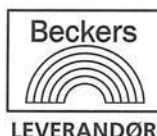
**Moseidmoen
Frisørsalong**

GJENSIDIGE
Forsikring

IVERSEN
FARGESENTER AS

VIKELAND – 4700 VENNESLA – TLF.: 38 15 91 11 – PRIVAT 38 15 74 60

Hageland
Kvarstein Gartneri

MALERMESTER

KJELL KOLAND

Furuveien 3 – 4652 Øvrebø

- fagkunnskap gir trygghet.

REGNSKAPSKONTORET

Øvrebø og Hægeland Regnskapskontor A/s

4652 Øvrebø • Telefon 38 13 98 46

BRØDR. IVELAND

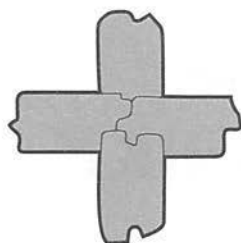
Stallemo, 4652 Øvrebø

Telefon/fax 38 13 91 23

O. S. ILEBEKK

4652 ØVREBØ – Telefon 38 13 97 37

BANK
SPAREBANKEN PLUSS
VENNESLA

A/s GROVANE SAGBRUK
Vennesla Byggsenter

4700 Vennesla – Tlf. 38 15 57 33

Eivind Eivindson A/s

ELEKTRISK FORRETNING AUT. ELEKTROINSTALLATØR

Telefon 38 15 56 77

STEMMEN Trafikksenter as

4652 Øvrebo – Tlf. 38 13 97 07 - Fax 38 13 96 60
Bankgiro 3141 05 01603 - Postgiro 0813 2885770

ØVREBØ KASSEFABRIKK

Mobil fotterapi

Marit Rokoengen

Off. godkj. fotterapeut

4652 ØVREBØ

Telefon 38 13 98 38 – Mobil 94 17 95 80

